

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΙΘ' • ΑΡ. ΦΥΛΟΥ 145 • ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1996 • ΚΙΣΛΕΒ - ΤΕΒΕΤ 5757

Ολοκαύτωμα

Του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κώου

κ. ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΥ

ΜΕ ΘΛΙΜΜΕΝΕΣ ΨΥΧΕΣ που τις πνίγει ο μυστικός πόνος και το παράπονο που ανέρχεται από τα Χρεματόρια του Άουσβιτς, όπου η απανθρωπιά και η βαρβαρότης της Χιτλερικής Γερμανίας ωδήγησε χιλιάδες αθώων Ιουδαίων αδελφών, στον πειό απαίσιο θάνατο και εξαφανισμό, συναθροίσθημεν, τη ευγενεί πρωτοβουλία των αδελφών μας Ιουδαίων, για να αναμνησθούμε εκείνους που εχάθησαν και εξηφανίσθησαν εις το θλιβερό ολοκαύτωμα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

ΚΑΙ ΤΗ ΣΤΙΓΜΗ αυτή ακούω το θλιβερό παράπονο του παιδιού, που ανέρχεται μέσα από το τάφο, και που μας περιγράφει ο Μεγάλος Έλληνας ποιητής, ο Όμηρος, που τις λέξεις του μεταφράζω στη δημοτική:

«ΜΑΝΟΥΛΑ, πώς δε στέκεσαι να σε σφριγμαχλιάσω κι αγκαλισμένοι τρυφερά μέσα στον Άδη οι δύο μας το θρήνο να χορτάσουμε τον κρυοπαγόμενο». «Μήτηρ εμή, τι νυ μ' ου μίμνεις ελέειν μιμναῖωτα, όφρα και ειν Αἴδαο φίλας περί χείρε
* βαλόντε αμφοτέρω κρυερούιο τεταρπώμεθα γόοιο...».

ΚΑΙ ΔΥΣΤΥΧΩΣ ο απόκοσμος αυτός θρήνος του Ολοκαυτώματος, που έχει τις ρίζες του στη αντισημιτική κουλτούρα της Γερμανικής Ελίτ του 19ου αιώνας και τις αρχές του 20ού αιώνας, συνεχίζεται σ' όλη τη γη και την ακούν τα εκατομμύρια των ανθρώπων για τους αδικосοχοτωμένους αδελφούς Ιουδαίους, που εχάθησαν από το μίσος, τη κακία και βαρβαρότητα της Χιτλερικής απανθρωπιάς.

ΓΙ' ΑΥΤΟ ΤΟΝ ΘΡΗΝΟ ήλθαμε και ακούουμε και

συμμετάσχουμε οι Έλληνες κάτοικοι της Ιστορικής Νήσου Κω, γιατί και ημείς οι Έλληνες θρηνούμε για τους αδικосοχοτωμένους Έλληνας των διαφόρων πόλεων και χωριών, που τα έκαψαν αφού εξετέλεσαν απάνθρωπα πολλούς των κατοίκων των. Οι δύο λαοί, ο Ελληνικός και Ιουδαϊκός, στο κύλισμα των αιώνων συναντήθηκαν και πολύ επόνεσαν και αγωνίσθηκαν για τη απόκτηση της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας των.

Ο ΧΩΡΟΣ ΑΥΤΟΣ σήμερα μοσχοβολάει όχι από λιβάνι και αγιοκέρι, αλλά από το ψυχικό άρωμα όλων μας που συμμετέχουμε στην ιερά αυτή σπονδή, που πλούσια με αγάπη ραίνουμε και σκορπάμε στη μνήμη των χιλιάδων αδελφών Ιουδαίων που εχάθησαν στα χρεματόρια του Άουσβιτς και της Πολωνίας από τον Αντισημιτισμό. Όσα κι αν πουν και γράψουν οι διάφοροι, ο Αμερικανός Χρίστοφερ Μπράουνινγκ και Ντάνιελ Τζόνα Γκολντχάγκε δικαιολογώντας τις Χιτλερικές θηριωδίες, ο εξαφανισμός χιλιάδων Εβραίων εις το Άουσβιτς, στη Πολωνία και αλλαχού θα καταδικάζουν την Γερμανία.

ΠΡΟΣΕΥΧΟΜΕΝΟΙ δε όλοι μαζί για την εν ειρήνη ανάπανσι των αδικосοχοτωμένων αδελφών Ιουδαίων, παρακαλούμε όπως ο Άγιος Θεός δώση το θείο Του Φως και καταυγάση με άγιες σκέψεις τους Κυβερνήτας των διαφόρων Κρατών και τους λαούς, για να ανθίση και κυριαρχήση η ειρήνη στην πονεμένη γη.

Η ΜΝΗΜΗ των του Ολοκαυτώματος ας είναι αιωνία!

[Προσφώνηση κατά τη συμβολική επαναλειτοργία της Συναγωγής της Κω, στις 17 Αυγούστου 1996]

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΟΦΥΛΛΟΥ: Το Μνημείο Θυμάτων Ολοκαυτώματος της Καστοριάς.

Οι Εβραίοι της Ρόδου

Του Καθηγητή γ. ΖΑΧ. Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗ

Μέρος από την Οβριακή στον βούργο της Ρόδου
(Ζωγραφικός πίνακας από το βιβλίο του Albert Berg, *Die Insel Rhodus* (α' μέρος), Braunschweig 1862, έναντι της σ. 138)

Μετά τους Έλληνες, οι Εβραίοι είναι οι πιο πολυάριθμοι ανάμεσα στις ξένες εθνότητες της Ρόδου, κατ' εξοχήν στην πόλη. Τη διαμονή τους εδώ τη βεβαιώνουν μαρτυρίες από τα βυζαντινά χρόνια: κατά το β' μισό του 12ου αι. υπολογίζονται σε 400 ψυχές¹. Κατά την ιπποτική περίοδο, παρά τις οποιεσδήποτε υποθέσεις, τα υπάρχοντα στοιχεία δεν βοηθούν στον προσδιορισμό του αριθμού τους.

Αναφέρεται πως ο πρόεδρος της Βενετίας, μεταξύ 1320-1330, ύστερα από εντολή του ΜΜ, φρόντισε να σταλούν στο νησί 37 Εβραίοι με τις οικογένειές τους: εδώ συνάντησαν και προϋπάρχοντες ομοθρήσκους τους, με τους οποίους συμβίωσαν στη ξεχωριστή, δική τους, συνοικία².

Αυτή, γνωστή ως Juifrie ή Giudecha ή Οβριακή, εκάλυπτε τη νοτιοανατολική γωνιά του βούργου της πόλης³.

Σε ένα από τα δημοσιευμένα έγγραφα (τον 1453) της παρούσας συλλογής αναχνεύω την πληροφορία ότι το Τάγμα απέπαυα είχαν επιβάλει στην Οβριακή (ετήσιο) φόρο 50 φιορίνια: από αυτά, τα τέσσερα αφαιρούνται χαριστικά υπέρ μιας εβραϊκής οικογένειας (αφ. 296). Αν δεχθούμε, με επιφύλαξη βέβαια, ότι οι κάθε οικογένεια αντιστοιχούσε το ποσό των 4 φιορ., για να ολοκληρωθεί ο αριθμός των 50 φιορ., τότε τα εβραϊκά νοικοκυριά θα πληθαιζαν τα 12-13. Αυτά, με ρευστούς πάντα υπολογισμούς ως προς τη σύνθεση κάθε οικογένειας (4-5 μέλη), οδηγούν στον ελάχιστο αριθμό των 48 και στον μέγιστο των 65 ατόμων. Αν οι παλαιώ μετρήσεις εμπεριέχουν ποσοστό λάθους ακόμη και 100% τότε οι Εβραίοι της πόλης δεν πρέπει να ξεπερνούσαν τελικά, τις 100 ή 120 ψυχές. Εξω από την πόλη, επιστημαίνω στο χωριό Τριάντα τον Έσδρα Μπορμπασία με τη γυναίκα του Καλή του Κυριάκου και τον αδελφό του Νικόλαο (αφ. 211). Το βαρυστιχό και τε επώνυμο πείθουν για την εβραϊκή καταγωγή: δεν μπορώ όμως να κρίνω αν έχει μεσολαβήσει μικτός γάμος ή αν υποκρύπτεται κάποιας μορφής αφομοίωση.

Οι αναφερθέντες αριθμοί δεν είναι εντυπωσιακοί. Δεν λειτουργούν όμως υποτονικά στη δραστηριότητα της εβραϊκής κοινότητας, σύμφωνα με τα έγγραφά μας, όπως θα δούμε.

Αξίζει ακόμη να διευκρινίσω ως προς την προέλευση των μελών της κοινότητας αυτής, ότι, κατά την εξεταζόμενη περίοδο υπάρχουν Εβραίοι στη Ρόδο, μόνιμοι κάτοικοι, καταγόμενοι από τη Μασσαλία (αφ. 75), τη Χίο⁴ (αφ. 229, 242, 281) και από τον Χάνδακα της Κρήτης⁵ (αφ. 232).

Οι Εβραίοι της Ρόδου

Η καταγραφή των αμοιβάων υποχρεώσεων και δικαιωμάτων Εβραίων-Ιπποτών θα διευκόλυνε κάπως την αναπαράσταση μέρους της καθημερινής ζωής στη μεσαιωνική Ρόδο. Για το πρώτο πάντως και σπουδαιότερο ζήτημα, τον χώρο δηλ. όπου διέμεναν οι Εβραίοι, διαθέτουμε τις ενδιαφέρουσες, νομίζω, πληροφορίες του εγγρ. υπ' αρ. 9.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, για πρώτη φορά, ότι η Οβριακή διακρινόταν στην Επάνω και στην Κάτω συνοικία. Καθεμιά είχε τη συναγωγή της· συνολικά δηλ. έχουμε δύο συναγωγές. Η Επάνω γειτονιά έφτανε ως την ανατολική άκρη του εμπορικού λιμανιού, προς την πύλη της Αγίας Αικατερίνης. Η Κάτω Οβριακή, πάντα στην ανατολική γωνία, αλλά νότια, εφάπτοταν με τα τείχη, στην πύλη της Ακαντιάς (πρβλ. αρ. 281, 311). Στην Επάνω Οβριακή επισημαίνεται και η συνοικία της Αγίας Βαυβάρας· εδώ επίσης υπήρχαν σπίτια, ισόγεια ή ανώγεια, του Δραγονίνου Κλαβέλλη (πρβλ. πιο κάτω), όπως και οικόπεδο ή αυλή του γυνωστού μας Saffredo Calvo (αρ. 12).

Στα χρόνια του MM Philibert de Naillac (1396-1421) η Επάνω συνοικία, για λόγους που δεν γνωρίζω, εκκενώθηκε. Υποχρεώθηκαν έτσι οι Εβραίοι να συμπτυχθούν στο Κάτω τμήμα της Οβριακής. Η κατάσταση αυτή δεν πρέπει να κράτησε για πολύ. Η έρημη συνοικία γρήγορα γέμισε σκουπίδια, κατάντησε χώρος δυσσομος, μολυσμένος, επικίνδυνος, γιατί συγγέντρωνε εγκληματικά στοιχεία (βλ. λεπτομέρειες σε επόμενο κεφάλαιο). Λόγοι περιβαλλοντικοί και υγειονομικοί υποχρέωσαν τον νέο MM Αντώνιο Fluvia, κατά τα τέλη του 1422 - αρχές 1423, να ανακαλέσει την απόφασή του προκατόχου του (αρ. 9, όπου και βιβλιογραφία).

Η δόμηση στην Οβριακή δεν πρέπει να ήταν πυκνή. Ιδιαίτερα στην Κάτω γειτονιά, εκεί όπου παλαιά βρισκόταν η πόρτα και ο πύργος της Ακαντιάς, υπήρχε το 1452 ακάλυπτος χώρος, ο οποίος παραχωρήθηκε σε επιφανή Εβραίο με δικαίωμα να χτίσει σπίτια για τον εαυτό του και τα παιδιά του (αρ. 281, 311). Μου είναι δύσκολο να ταυτίσω σήμερα, στην Οβριακή της Ρόδου, τα σημεία που με τοπογραφική ακρίβεια μνημονεύονται στα έγγραφά μας. Πρέπει να προσηγυθεί η αρχαιολογική σκαπάνη.

Ποιοι οι περιορισμοί και ποιες οι επιβαρύνσεις των ροδίων Εβραίων; Από

τις χαριστικές διατάξεις του MM σε μερικούς από αυτούς, συνάγω τις ακόλουθες διαπιστώσεις για το σύνολο. Έτσι, εκτός από τα 50 φιορίνια που η κοινότητα, όπως είδαμε, πλήρωνε ως φόρο τον χρόνο, οι εβραϊκές οικογένειες ήταν υποχρεωμένες να προσφέρουν στο Τάγμα στρώματα, σπερβέρια, λινά στρωσίδια⁶ και κουβέρτες· αυτά προσριζόνταν ως δώρα για τους πρεσβευτές των απίστων (Τούρκων-Αιγυπτίων) που έρχονταν στη Ρόδο (αρ. 252). Το βράδυ, εξ άλλου, με το χτύπημα της χαμπάνας⁷, οι Εβραίοι δεν επιτρεπόταν να κυκλοφορούν έξω από τα σπίτια τους· δεν μπορούσαν τότε ούτε στη συναγωγή να πάνε, ούτε σε λουτρά, ούτε σε αναζήτηση γιατρού και φαρμακοποιού. Η μετακίνηση από τη μια γειτονιά στην άλλη, ανάμεσα δηλ. στην Επάνω ή Κάτω Οβριακή, απαγορευόταν (αρ. 229, 296). Αναφέρονται επίσης πιέσεις, εκ μέρους των υπευθύνων του δημόσιου Ταμείου, προς Εβραίους για προσφορά (αναγκαστικού) δανείου· τέτοιες πιέσεις θεωρήθηκαν ότι προσβάλλουν την ελευθέρη βούληση του ανθρώπου και του πολίτη (αρ. 296).

Η εύνοια του Τάγματος εκδηλώνεται απέναντι στους Εβραίους εκείνους, των οποίων η οικονομική και κοινωνική επάρκεια υπερεκαλύπτει τις κρατικές απαιτήσεις. Έτσι στον χρηματοπιστωτικό τομέα διακρίνεται η μορφή του δραστήριου Ιεζεκιήλ Μανριστήρη. Το όνομά του συνδέεται το 1437 με δάνειο, χωρίς τόκο, στο δημόσιο Ταμείο ύψους 1.152 ροδίτικων φιορινίων, ισοδύναμων προς 720 χρυσά ροδ. δονκάτα· και τούτο, γιατί ο Μανριστήρης αισθάνεται εκτίμηση και σεβασμό (contemplatio) προς τον MM και το Τάγμα (αρ. 63). Δεν αναφέρεται το επάγγελμα του Εβραίου αυτού· χαρακτηρίζεται πάντως dilectus noster (αρ. 63 στ. 10· πρβλ. και αρ. 296 στ.2) από τους Ιππότες. Διατηρώ εξ άλλου μερικές επιφυλάξεις, αν το ίδιο έτος (1437) ο Ιεζεκιήλ προέβη και σε δεύτερο χαριστικό δάνειο προς το Τάγμα, ανερχόμενο σε 11.500 χρυσά φιορίνια (βλ. αρ. 63, όπου βιβλιογραφία). Και πριν όμως από το 1437 είχε χρηματικές συναλλαγές με τον MM, από τον οποίο αγόρασε προς 70 τρέχοντα ροδ. φιορίνια μερικά σπίτια, ισόγεια ή ανώγεια, στην Επάνω Οβριακή· τα σπίτια αυτά ανήκαν άλλοτε στον Δραγονίνο Κλαβέλλη (αρ. 12).

Η ευμενής συμπεριφορά του Τάγματος προς τον πιστώτη του διαφαίνεται σε δικαστική υπόθεση με «περίεργη» κατάληξη. Συγκεκριμένα, ο Μανριστήρης κατηγορήθηκε ότι δεν πλήρωσε χρηματικό ποσό που χρωστούσε στον Γενοβέζο Αμβρόσιο Grillo· οι συμπατριώτες του τελευταίου και πληρεξούσιοί του στη Ρόδο Ραφαήλ de Vivaldis και Όθων Grillo προσέφυγαν στην τοπική δικαιοσύνη, η οποία στην ουσία απάλλαξε τον κατηγορούμενο μετά την ένσταση που προέταξε ο ίδιος, ότι δηλ. δεν κατώλφαινε καλά τη λατινική γλώσσα (quod non intelligebat linguam latinam)⁸.

Στα 1453 ο Ιεζεκιήλ δεν ζούσε πια· υπολογίζω να πέθανε μετά το 1442. Η κόρη του όμως Ρεβέκα και ο γαμπρός του Έσθρας, και τα παιδιά τους, απολαμβάνουν την ευγνωμοσύνη του Τάγματος που δεν ξεχνά τις καλές υπηρεσίες του εβραίου δανειστή. Ο ΜΜ τους περιβάλλει με συμπάθεια, τους απαλλάσσει από έκτακτες χρηματικές απαιτήσεις και από την τακτική ετήσια εισφορά, τους επιτρέπει ελεύθερη διακίνηση τη νύχτα στις δύο γειτονιές της Οβριακής (αφ. 296). Και όλα αυτά χάριν στην αγαθή μνήμη που άφησε ο Ιεζεκιήλ.

Μια τέτοια προνομιακή μεταχείριση είναι φυσικό να συμβάλλει στη διαμόρφωση κοινωνικών διαφοροποιήσεων μέσα στην εβραϊκή κοινότητα, όπως άλλωστε και ανάμεσα στους Έλληνες (πρβλ. πιο πάνω). Το φαινόμενο παρατηρείται με ιδιαίτερη έμφαση και στις οικογένειες των εβραίων γιατρών. Είναι γνωστό ότι το Τάγμα υπηρέτησε από τα πρώτα βήματά του την ιατρική και τους λειτουργούς της, για την καλύτερη απόδοση του φιλανθρωπικού έργου του⁹. Και οι Εβραίοι γενικά, είτε ως πρακτικοί είτε ως θεωρητικοί γιατροί, είχαν σημαντικές επιδόσεις στην τέχνη του Ασκληπιού¹⁰. Θα ήταν, επομένως, λογικό να τους δεχθούν οι Ιππότες με φιλικά αισθήματα. Πραγματικά, μέσα στην τριακονταετία που καλύπτουν τα έγγραφά μας οι εβραίοι γιατροί της Ρόδου φτάνουν τους τρεις. Είναι ο Vitali Gratiani¹¹ (αφ. 23, 241, 242, 252), ο Σαμουήλ Ορφανός, από τη Χίο (αφ. 229, 281, 311) και ο Μωνσής Gratiani (αφ. 232, 242). Ο τελευταίος, συγγενής (γιος;) πιθανώς του πρώτου.

Από άλλη πάλι πηγή γνωρίζουμε ότι στα 1445 ειδική επιτροπή αποτελούμενη από «universos et singulos dominos et

universitates atque locorum principes» διενήργησε ανστηρές εξετάσεις με βάση θεμελιώδη συγγράμματα (super libris testualibus) και στάθμισε τις ιατρικές πρακτικές εμπειρίες του ροδίτη Εβραίου Jacuda Granati (:), ο οποίος και έλαβε έπειτα, με εταίνους, την άδεια άσκησης του επαγγέλματος του γιατρού¹². Η πληροφορία έχει ευρύτερη σημασία: δηλώνει τον τρόπο του ελέγχου των ιατρικών γνώσεων στη Ρόδο, σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο.

Αν τελικά ο Granati δεν ταυτίζεται με κάποιον από τους Gratiani, τότε έχουμε τη μαρτυρημένη παρουσία στην πόλη της Ρόδου τεσσάρων¹³ εβραίων γιατρών κατά το χρονικό άνοιγμα 1421-1453. Ο αριθμός δεν είναι ενκαταφρόνητος. Και οι τρεις εξάλλον που αναφέρθηκαν πιο πάνω έχουν την ιδιότητα του «medicus fisicus» (αφ. 23 στ. 2, αφ. 229 στ. 2, αφ. 232 στ. 3), ήταν δηλ. κάτοχοι πανεπιστημιακού διπλώματος¹⁴.

Ο πρώτος από αυτούς, ο Vitali, υπηρέτησε με λαμπρή επιτυχία στο Νοσοκομείο των Ιπποτών· και στον ίδιο τον ΜΜ προσωπικά, τον Αντώνιο Fluvia, και στο Τάγμα, αλλά και στους χριστιανούς της Ρόδου, στάθηκε χρησιμώτατος χάριν στις ικανότητές του. Αναγνωρίζοντας το μεγάλο έργο του στον τομέα της υγείας, το Τάγμα του παραχώρησε, διά βίου, το 1433, ένα αμπελοχώραφο στην περιοχή της δικαιοδοσίας της Καστελανίας της Ρόδου (αφ. 23, 241)· μετά τον θάνατό του, η γυναίκα του Καλή και τα παιδιά του περιβιάζονται με προνομιακά δικαιώματα και απαλλαγές από δασίματα, ύστερα από εντολή του ΜΜ Jean de Lastic (αφ. 252, έτους 1452).

Και οι υπόλοιποι δύο γιατροί διατηρούν άριστες σχέσεις με τους κρατούντες. Έτσι ο Σαμουήλ, burgensis («αστός» - κάτοικος του βούργου και «διακεκριμένος πολίτης») της πόλης της Ρόδου, εκτιμώμενος από όλους, καταξιωμένος επίσης γιατρός του Ιπποτικού Νοσοκομείου (αφ. 311), με σπίτια και ακίνητα στην Επάνω και κυρίως στην Κάτω Οβριακή (αφ. 229, 242), όπου διαμένουν ο ίδιος, η γυναίκα, η κόρη του και τα πεθερικά του (αφ. 229), καλύπτεται από την εμπιστοσύνη του ΜΜ, εξασφαλίζει άνεση ζήτησεων νύχτα και μέρα, και παίρνει από το Τάγμα, με τη χαρακτηριστική μέθοδο της συνεχούς «εμφύτευσης», οικόπεδα κατάλληλα για χτίσιμο σπιτιών κοντά στην αρχή των πόρτα και τον πύργο της Αχαντιάς (αφ.

Οι Εβραίοι της Ρόδου

242, 281, 311). Είναι ο μόνος Εβραίος της Ρόδου που αναφέρεται ότι μπορεί να εκτελεί στη συναγωγή την πολύ τιμητική λατρευτική πράξη του *rimmun* ή *rimmunim* (αφ. 229, όπου σχολία).

Για τον τρίτο γιατρό, τον Μωυσή (ή Μωσέ) Gratiani γνωρίζουμε λιγότερα: είναι κι αυτός «burgensis» της Ρόδου· έχει γαμπρό τον Ιωσήφ Μεσσήνη, εβραίο Κρητικό, ο οποίος, ύστερα από άδεια του MM το 1451, έρχεται με τους γονείς του για μόνιμη εγκατάσταση στη Ρόδο (αφ. 232).

Από τα ταπεινά μέλη της εβραϊκής κοινότητας, που δεν είναι επιχειρηματίες ή χρηματιστές ή γιατροί, δεν σώθηκαν σημαντικές μαρτυρίες.

Μας είναι γνωστός π.χ. ο Δαβίδ Σύλλας, που, μετά την φυγή του από το νησί, προφανώς λόγω χρεών, πετυχαίνει άδεια επιστροφής για τρεις μήνες, για να μπορέσει να συνδιαλλαγεί με τους πιστωτές του (αφ. 75).

Κάποια πτυχή, εξ άλλου, της συμπεριφοράς της ροδίτισσας Εβραίας διαφαίνεται μέσα από την επιβεβαίωση μιας δικαστικής απόφασης (αφ. 129). Δύο γυναίκες, η Fustera και η μητέρα της Me(i)lcha - η πρώτη, σύζυγος του burgensis Αντωνίου de Murro - αμφισβητούν τις εις βάρος τους καταδικαστικές αποφάσεις, τόσο του πρωτοδικείου όσο και του εφετείου. Δεν αναφέρονται οι διεκδικήσεις τους. Έχουν πάντως σημαντικές διαφορές με τον Αντώνιο, τον οποίο δεν αφήναν ήσυχο, νύχτα και μέρα· οι ενοχλήσεις πρέπει να ήταν εξοντωτικές, γιατί ο Αντώνιος (σε διάσταση μάλλον με τη γυναίκα του) αναζητεί και πετυχαίνει την προσωπική παρέμβαση του MM, ο οποίος με αυστηρότητα επικυρώνει τα δεδικασμένα. Αν και οι προαναφερθείσες Εβραίες υποβλήθηκαν σε ποινές χρηματικές και σωματικές, δεν «το βάλαν κάτω»· περιγράφονταν το «*silentium perpetuum*» (τη διαρκή σιωπή) που θέλησαν να τους επιβάλουν τα δικαστήρια.

Δεν μας παραδίδονται οι λεπτομέρειες της υπόθεσης· με σιγηνόριά, ωστόσο, διαπιστώνει κανείς την επιμονή, το απείθαρχο πείσμα, το αίσθημα αμφισβήτησης και ανεξαρτησίας των δύο αυτών γυναικών. Από την άλλη μεριά, οφείλουμε να δεχθούμε ότι τέτοιου είδους συμπεριφορά εξηγείται και από το πνεύμα ελευθεριότητας που επικρατεί στην πόλη, ή από κάποιον ελαστικό τρόπο απονομής της δικαιοσύνης (βλ. πιο κάτω).

Κοινωνικό γεγονός, νομίζω, της ειρηνικής συμβίωσης και συνεργασίας της εβραϊκής κοινότητας και του Τάγματος στη Ρόδο υπήρξε η «αυθόρμητη» εισφορά 1.000 φιορινίων εκ μέρους των κατοίκων της Οβριανής, στα 1452, για το χτίσιμο του πύργου του μολού και του νέου προμαχώνα στο λιμάνι (αφ. 251). Η σχετική μαρτυρία υποδηλώνει τα αμοιβαία αισθήματα «εκτίμησης» υπηκόων - αρχόντων, τα όρια της χρηματικής εξάρτησης των πρώτων από τους δεύτερους, τις δυνατότητες παροχής της κρατικής ασφάλειας. Παρά τις επιφυλάξεις που αφήνει δικαιολογημένα, στην περίπτωση μας, το επίσημο έγγραφο του MM, με τη διαβεβαίωση πως το παραπάνω ποσό το πρόσφεραν οι Εβραίοι όχι εκ καθήκοντος αλλά από την αγάπη τους προς την πόλη και για τη σωτηρία της, αφού είναι και δικιά τους πατρίδα, ένα ας θεωρηθεί βέβαιο: ότι το Τάγμα, εκφράζοντας την ευαρέσκειά του προς τους Εβραίους, δεν τους αντιμετωπίζει σαν ξένο σώμα· τους βλέπει σαν ένα μέρος της πόλης (*ipsius [civitatis] pars*: αφ. 251 στ. 14), που δεν ζουν χωριστά απ' αυτήν, μα συμβιώνουν με αυτήν (... *remaneant cum civitate*: αφ. 251 στ. 18).

Συμπερασματικά, η θέση της εβραϊκής κοινότητας της Ρόδου, κατά το πρώτο μισό του 15ου αι. διέπεται από κανόνες που διασφαλίζουν την ομαλή λειτουργία της και εμπνέουν αισιόδοξες προοπτικές. Διαθέτει ικανά στελέχη, επιχειρηματίες και γιατρούς, που διακρίνονται στη ροδιακή κοινωνία, με σημαντικές προσβάσεις στα κέντρα εξουσίας και μάλιστα σε άμεση επικοινωνία με τον ίδιο τον αρχηγό του κράτους. Υπόκεινται, αναμφισβήτητα, οι Εβραίοι σε περιοριστικά ή καταπιεστικά μέτρα. Δεν διατάζουν όμως να φωνάξουν δυνατά τη διαμαρτυρία τους, όταν σιμπερίζεται η βούληση και η αξιοπρέπεια τους από υπερβολικές απαιτήσεις. Είναι χαρακτηριστική η αντίδρασή τους στην προσπάθεια επιβολής αναγκαστικού δανείου από τους ανθρώπους του δημόσιου Ταμείου· η παρέμβαση τότε του MM υπέρ των διαμαρτυρομένων Εβραίων διασώζει ένα κομμάτι της ελευθερίας τους, ενώ ενισχύει την έννοια του κράτους δικαίου (αφ. 296).

Το ειρηνικό και αισιόδοξο κλίμα της συμβίωσης, όπως το περιγράψαμε, διαρκεί, με ελαφρές μάλλον μεταπτώσεις, και κατά τα επόμενα πενήντα χρόνια. Το σκληρό θα αλλάξει ριζικά στα 1502, όταν,

ούτως είναι γνωστό, θα διαταχθούν οι Εβραίοι να γίνουν από τη Ρόδο¹⁵.

Σημειώσεις

1. Malamut, *Les îles*, σ. 169· Marc D. Angel, *The Jews of Rhodes. The History of a Sephardic Community*, New York 1978, σ. 7· Μαρία Ειθymiού, *Εβραίοι και Χριστιανοί στα τουρκοκρατούμενα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου: οι δύσκολες πλενρές μιας γόνιμης συνύπαρξης*, Αθήνα 1992, σ. 19.

2. Berthold Waldstein-Wartenberg, *Die Vasallen Christi. Kulturgeschichte des Johanniterordens im Mittelalter*, Wien-Köln-Graz 1988, σ. 49 (με επιφύλαξη ως προς την αξιοπιστία της πηγής).

3. Sommi Picenardi, *Itinéraire*, σ. 106-107· Gabriel, τ. 1, σ. 14.

4. Πρβλ. την ειδική μονογραφία του Philip P. Argenti, *The Religious Minorities of Chios. Jews and Roman Catholics*, Cambridge 1969, σ. 100-146 (για την περίοδο της γενοκτονίας).

6. Ανάμεσα σε άλλα, πρβλ. την παλαιά αλλά χρήσιμη μελέτη του Στέφανου Ξανθοειδή, *Οι Εβραίοι εν Κρήτη επί ενετοκρατίας*, επανεκτ. στον τόμο του ίδιου: *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σ. 112-126.

7. Για την επίδοση στην υφαντουργία των Εβραίων της Ρόδου πρβλ. Angel, ό.π. σ. 42-43· για τα σπερβέρια και άλλα υφάσματα βλ. πιο κάτω σ. 143.

6. Για τη χρήση της καμπάνας στην πόλη της Ρόδου και τον ρόλο της στην καθημερινή ζωή πρβλ. Caoursin, *Stabilimenta*, *De fratribus*, άρθρο LIJ (*campana prandii* = καμπάνα για το μεσημεριανό· *campana coene* = για το βραδινό φαγητό)· πρβλ. και το ζείμενο (στα γαλλικά) που παραθέτει ο Gabriel, τ. 2, σ. 37 σημ. 1.

8. Η ένσταση του κατηγορουμένου έφερε και την άρνηση των εναγόντων να υποβάλουν εγγράφως το αίτημά τους. Έτσι ανεστάλη η διαδικασία: «*quod darent petitionem eorum in scriptis ipsi vero procuratores negantes, quod non intelligebant dare petitionem nec libellum...*»· το ζείμενο της Jona, *Genova e Rodi*, σ. 107 (έγγρ. του 1442).

9. Ανάμεσα σε άλλα βλ. Waldstein-Wartenberg, ό.π., σ. 357-367.

10. Ειθymiού, ό.π., σ. 56, 70.

11. Ασκή την ιατρική στη Ρόδο από την 13.2.1427· τότε ο πάπας Μαρτίνος Ε' έδωσε άδεια στον Vitali, «*ut artem medicinae... inter christianos exercere ac*

ipsis christianis... mederi libere et licite valeas...»· Aloysius L. Tautu, *Acta Martini P.P.V. (1417-1431)*, στη σειρά: *Fontes (της Pontif. Commissio Codici Iuris Canonici)*, series III, vol XIV, t. II, Romae 1980, σ. 846-847 αρ. 329b.

12. Waldstein-Wartenberg, ό.π. σ. 49, 362· διατηρώ επιφύλαξεις ως προς την ακρίβεια της μαρτυρίας· δεν μπορώ να ελέγξω την πηγή. Υποψιάζομαι ότι το όνομα Jacuda δηλώνει γενικά τον Εβραίο (πρβλ. Yahoodi Mahala: η εβραϊκή συνουσία) και ότι το Granati είναι εσφαλμένη απόδοση του Gratiani.

13. Να προσθέσω ότι σε παπικό έγγραφο της 18.8.1428 συνάντησα και τον Εβραίο γιατρό Λάζαρο, από την Κρήτη, ο οποίος είχε ασκήσει το ιατρικό επάγγελμα επί επτά χρόνια στη Ρόδο. Το έτος 1428 βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια, όπου του επιτρέπεται να προσφέρει τις ιατρικές γνώσεις του στους βενετούς εμπόρους και στον πρόξενό τους: Tautu, ό.π., σ. 847-848 αρ. 329c.

14. Για τη διάκριση ανάμεσα στους πρακτικούς και στους διπλωματούχους γιατρούς βλ. Τουρπανλής, «Κατάστιχο», σ. 92 και σημ. 2· Giovanni Marangoni, *Le associazioni di mestiere nella Repubblica Veneta, Venezia* 1974, σ. 192-200. Στα *Stabilimenta* του Caoursin περιλαμβάνεται ειδικό τμήμα από 21 άρθρα, αναφερόμενο στη λειτουργία του Νοσοκομείου της Ρόδου (*De Hospitalitate*). Το άρθρο VIII αναφέρεται στην επιλογή και τα καθήκοντα των γιατρών του Νοσοκομείου· ο αριθμός όμως των γιατρών που έπρεπε να υπηρετούν σ' αυτό δεν μνημονεύεται. Αντίθετα, το άρθρο XV κάνει λόγο για δύο πρακτικούς γιατρούς (*chirurgici*) που διορίζονταν στο Νοσοκομείο. Βλ. επίσης και όσα ενδιαφέροντα προσκομίζει ο Gabriel, 2, σ. 34-36.

15. Πρβλ. Angel, ό.π. σ. 17-18· βλ. και το άρθρο Rhodes, *The Jewish Encyclopedia*, τ. 10, new edit., New York and London 1925, σ. 400-401.

[Ο κ. Ζαχαρίας Ν. Τουρπανλής είναι Καθηγητής της Μεσαιωνικής και Νεότερης Ειρηνολογίας στη Φιλοσοφική του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Το παραπάνω άρθρο είναι απόσπασμα από το βιβλίο του *Ανέκδοτα Έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιεποτών 1421-1453* (Εκδόση Γραφείου Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου, Ρόδος 1995).

Οι Εβραίοι της Ρόδου

Αναμνήσεις από τη διάσωση Ελλήνων Εβραίων στην Κατοχή

Του Καθηγητή κ. ΔΙΟΝ. ΒΑΡΩΝΟΥ

Ο Καθηγητής της Ιατρικής αναφέρεται στην περίοδο της
του Πανεπιστημίου Αθηνών Κατοχής και στο «Πέρασμα στην

κ. Διον. Βαρώνος στο
βιβλίο του
«Μικρές Ιστορίες»
(Αθήνα, 1994),
το οποίο αφιερώνει
«στα δύο αγόρια
(εγγόνια) που το
δικαιούνται
περισσότερο, στον
Μωρίς και τον Ντένη
Ναχμίας,

Ο αείμνηστος πρόεδρος του
Κ.Ι.Σ. Ιωσήφ Λόβιγγερ

ελευθερία», που
γινόταν τότε από την
Ελλάδα στην Μέση
Ανατολή. Στο
συγκεκριμένο
κεφάλαιο, ο κ.
Βαρώνος, περιγράφει
και τα παρακάτω (σελ.
34 κ.έ.) τα οποία
αφορούν τη διάσωση
ομοθησικών:

Ενα άλλο πέρασμα ήταν μια
διαφορετική ιστορία. Την
έμαθα κάπου το 1985.

Είχε έλθει στην Αθήνα
ο Ούγγρος πρέσβης που
ήταν στην Ελλάδα πριν
από τον πόλεμο. Είχε
καταφέρει να διαφύγει
στην Κατοχή, μαζί με μερικούς Έλλη-
νες στην Τουρκία. Τα πρώτα χρόνια η
ομάδα που διέφυγε παρέμενε αγνώ-
στων στοιχείων. Είχαν συνταξιδεύει
διατηρώντας όμως ανωνυμία, για
λόγους ασφαλείας. Ο πρέσβης κατάφε-
ρε να μάθει τους συνεπιβάτες του και
όταν ήρθε για επίσκεψη στην Ελλάδα,
έδωσε δεξίωση στην Πρεσβεία καλώ-
ντας ιδιαίτερα έναν-έναν τους επιζώ-
ντες.

Μεταξύ των καλεσμένων ο τώως
υπουργός **Μανώλης Κοθρής** και ο αεί-
μνηστος πρόεδρος του Κεντρικού
Ισραηλιτικού Συμβουλίου **Ιωσήφ
Λόβιγγερ**. Σε μια στιγμή και καθώς ο
Κοθρής έπινε αμέριμνος ένα αραιό
διάλυμα λεμονιού ακούει πίσω του:

«Μανώλη το κουβά, το κακά μου

θέλει». Ήταν η φωνή του Λόβιγγερ.
Κόκαλο ο Κοθρής. Ποτέ δεν είχε ανα-
γνωρίσει ο ένας τον άλλον, παρόλο
που γνωρίζονταν στη μεταπολεμι-
κή Αθήνα.

Και η ιστορία ολόκληρη:

Ο Λόβιγγερ, εβραϊός στο θρήσκευ-
μα, πραγματικός Έλληνας Ουγγρικής
καταγωγής με μεγάλες περιπέτειες,
βγήκε από τις φυλακές Αβέρωφ (εκεί
που σήμερα είναι το μέγαρο του Αρεί-
ου Πάγου). Αμέσως ήλθε σε επαφή με
οργάνωση που δρούσε κατ' εντολή του
αρχηγείου της Μέσης Ανατολής.

Αυτό έγινε με τη μεσολάβηση του
αστυνομικού Διευθυντή Αθηνών,
Άγγελου Έβερετ, με τον οποίο ο Λόβι-
γγερ είχε επαφή και από την περίοδο
προ του πολέμου. Ο Έβερετ προσέφερε
μεγάλες υπηρεσίες στην αντίσταση.
Εργάστηκε μεθοδικά για τη διάσωση
αντιστασιακών και Εβραίων που τους
φτυγάνει στην Τουρκία και την Αίγυ-
πτο.

Εφοδιάσε με ταυτότητα τον Λόβι-
γγερ και έστειλε δύο άνδρες της «ομά-
δας διασώσεως» οι οποίοι τον παρέλα-

βαν και τον οδήγησαν σε ένα λιμανάκι
στο άκρο του βραχώδη όγκου του
Σχοινιά. Τον περίμενε η γυναίκα του,
που είχε φθάσει εκεί άγνωστο πώς, γι'
αυτόν. Η ταυτότητά της κι αυτή σταλ-
μένη από τον Έβερετ, καμία σχέση δεν
επέτρεπε να φανταστεί κανείς ότι είχε
με τον άνδρα της. Στο ταξίδι δεν
ανταλλάξαν ούτε μια λέξη. Τους μετέ-
φεραν κάπου στις ανατολικές ακτές
της Εύβοιας, απέναντι από τη Σκύρο.
Εκεί μέσα στο σκοτάδι επιβίβαστηκαν
σε ένα καΐκι μαζί με μερικές σκιές που
ερχόντουσαν αριστερά-δεξιά από τα
βράχια.

Μόλις ξεκίνησαν ο καπετάνιος
προόσταξε ότι ξημερώνοντας έπρεπε να
σκεπαστούν με μια ντισεράδα. Να μην
ξησκεπαστούν ή κουνηθούν, ακόμη και
αν θέλανε τις ανάγκες τους. Κάτι
μικρά ονόματα ακούστηκαν, αληθινά ή
ψεύτικα. Του Μανώλη Κοθρή απεδεί-
χθη το πραγματικό. Ήταν ξαπλωμένος
δίπλα στον Λόβιγγερ που τον πείραζε
η θάλασσα. Με τη χαρακτηριστική του
φωνή ζήτησε «το κουβά». Τον κουβά
που αποκάλυψε μετά 35 χρόνια στους

ανθρώπους που πέρασαν μαζί το κατώφλι του θανάτου.

Διηγήθηκαν, το βράδυ της δεξίωσης, τους φόβους για τα Γερμανικά αεροπλάνα που πέρασαν από πάνω τους, για τα βατόρια που συνάντησαν, για την υποδοχή που τους έγινε στην Τουρκία. Με την αποβίβασή τους χώρισαν απότομα και κανείς δεν ήξερε με ποιον είχε συνδέσει την τύχη του δυο μέρες που ήταν ένας ατέλειωτος χρόνος. Ο Λόβιγγερ είχε αναγνωρίσει τον Ούγγρο πρόεδρο στην Τουρκία, γιατί μίλησαν Ουγγαρέζικα στην αποβίβασή του, με την ευκαιρία που τον παρέλαβε κάποιο μέλος της προεδρίας στην Τουρκία.

«Μανώλη το κακό μου θέλει». Ποτέ ο Μανώλης Κοθής δε θέλησε το κακό κανενός. Σκόρπαγε και σκορπάει μέχρι τώρα τόση αγάπη γύρω του. Τώρα, σε πολύ περασμένη ηλικία, θαλερότατος, με πλήρη και θαυμαστή γεωγραφική λειτουργία, έρχεται ώρα που νομίζει ότι είναι ένα ζωντανό βιβλίο ιστορίας. Ξεκινώντας από αναμνήσεις με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, φθάνει να μιλάει για τις επαφές του με τον πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών Ρέιγκαν και σε κάνει να τον θαυμάζεις.

«Η Ελλάς έπρεπε να είχε καλύτερη τύχη», μου έλεγε προ καιρού. «Οι πολιτικοί μας όμως της την στερούν».

Προσπάθειες διάσωσης Εβραίων δεν έγιναν όμως με προορισμό μόνο τη Μέση Ανατολή. Έγιναν προς κάθε κατεύθυνση μέσα στην Ελλάδα. Πολλοί τα κατάφεραν, οι άλλοι κατέληξαν στα Γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Για πάντα.

Σήμερα οι ιστορίες αυτές είναι «απλές διηγήσεις». Ότι και να περιγράφει κανείς, δεν μπορεί να δώσει το μέγεθος της τραγωδίας.

Παρεκάλεσα τη μητέρα του Χαϊμ, του συζύγου της κόρης μου, τη Νέλλη Ταμπάχ-Ναχμία, να μου πει εκείνη πώς επέζησε. Μεταφέρω τα παρακάτω από τη διήγησή της.

«Πολλές λεπτομέρειες τις έχω ξεχάσει. Αναζητήσα εξομολογώντας τον εαυτό μου, αν η απώλεια της μνήμης ήταν επιθυμητή ή την προκάλεσε ο χρόνος. Δεν είμαι σε θέση να σας πω. Σε στιγμές μεγάλου φόβου ή δυστυχίας, είναι βέβαιο ότι δεν μνημονεύεις. Αργότερα επιθυμείς να ξεχάσεις.

Η παρία που τα πιο πολλά της μέλη δεν υπάρχουν. Καθισμένος με τα γαζία ο Ι. Λοβιγγερ. Ορθοί ο «συγγραφέας», ο γιατρός Γεηγοριάδης, ο Θεοφίλος Σαριζάς, ο Ιωαννιμίδης κ.α.

Ο Πατέρας μου και ο αδελφός μου, Μάρκος, ένα πρωί δεν ήταν στο σπίτι. Η Μητέρα μου εξήγησε πως έφυγαν στα βουνά. Δεν ήξερε πού. Μετά από λίγες μέρες κάποιος φαίνεται της έφερε νέα. Και τότε φύγαμε από το σπίτι που καθόμασταν και πήγαμε σε ένα σπίτι στα πρόποδες του Υμηττού. Ήταν ένα δωμάτιο, στο οποίο ζούσε ένας γεράκος. Ποτέ δεν έμαθα το όνομά του. Φιλοξενηθήκαμε εκεί περίπου δυο εβδομάδες. Δεν μπορού να περιγράψω το δωμάτιο. Κάθε στιγμή ήταν γεμάτη αγωνία. Θιμάμαι έντονα «το φαγητό μας». Συνεχώς φομί άγνωστης ποιότητας και ελιές θρούμπετες. Και σήμερα η γεύση τους είναι τόσο χαραγμένη στη μνήμη μου και αντίστροφα κάθε φορά που τρώω μια τέτοια ελιά, σαν κινηματογραφική ταινία γυρίζουν στο μυαλό μου εκείνες οι μέρες.

Ήταν Οκτώβρης, αλλά το κρύο ήταν τσουχτερό. Ένα βράδυ ήρθαν στην κυνήφωνα μας δυο άνδρες. Αργότερα μας εξήγησαν πως ήταν σταλμένοι από τον πατέρα μου. Μας έφεραν δυο ταυτότητες, με ονόματα καθαρά ελληνικά. Όπως μετά από μήνες έμαθα, είχαν ετοιμαστεί πριν από καιρό από το Διευθυντή της Αστυνομίας Αθηνών.

Φύγαμε από την καλύβα μας το ίδιο βράδυ. Ο γέροντας έλεγε. Δεν τον ευχαριστήσαμε. Ίσως έτσι έπρεπε από το πρόχαμμα. Οι δυο άντρες προχωρούσαν. Εμείς οι δυο σε απόσταση. Δε θιμάμαι αν κρατούσαν κάτι. Μας οδή-

γησαν σε ένα σπίτι στο Παγκράτι. Κοιμηθήκαμε και πρωί-πρωί πάλι με τα πόδια, αυτοί μπροστά, εμείς πίσω, φθάσαμε μετά από πολλές ώρες κάπου στην Αχαΐα. Νέα στάση το βράδυ. Σε άγνωστο σπίτι. Κανείς δεν εμφανίστηκε. Οι συνοδοί μας μας έδωσαν κάτι να φάμε. Ποτέ δε μάθαμε τα ονόματά τους. Αυτοί μας συμβούλευσαν να αποστηθίσουμε καλά τα στοιχεία της νέας ταυτότητας μας.

Το πρωί μας πήγαν εκεί κοντά σε ένα «λεωφορείο», που μέχρι σήμερα διερωτώμαι πως εκινείτο. Μας έπαιρσε προς την Πελοπόννησο. Που όμως: Θα φθάναμε εκεί; Τη διαδρομή δεν την ξεχάσα και δε θα την ξεχάσω ποτέ. Κρίνουν συνεχώς. Ήταν η αγωνία. Ήταν τα συνεχή μπλόκα των Γερμανών, ήταν η πείνα.

Η μάνα μου ήταν μια καλοτεκνισμένη γυναίκα. Ο πατέρας μου ποτέ δεν της άφησε πρωτοβουλίες. Την κρατούσε πολύ. Τα ελληνικά της δεν ήταν τόσο καλά. Είχε πάει σε Γαλλικό Σχολείο και έλεγε πως ήταν Ελληνογαλλίδα παντρεμένη με Έλληνα.

Το ταξίδι ήταν ατέλειωτο. Κάποτε φθάσαμε σε ένα ψαροχώρι, στον Ψαθόπετρο. Ήταν απόγευμα. Μας περίμενε μια μεγάλη «σχεδιά» στην οποία ήταν στοιβαγμένοι άνθρωποι, ζώα, μπόγοι με ρούχα, καλάβια και ό,τι κανείς μπορεί να φανταστεί. Επιβιβαστήκαμε και προχωρήσαμε στο βάθος. Οι δυο άντρες κάθισαν χάμω στη μέση του σκάφους. Μίλησαν μετα-

ξύ τους. Κανά δύο δίπλα μας κάνανε το στανρό τους. Παρακαλούσαν την ανώτερη δύναμη να τους βοηθήσει. Και εγώ έκανα μέσα μου το ίδιο. Ένας ξερακιανός με μαύρα ρούχα - ναύτης θα ήταν - έλυne τα σκοινιά.

Εκείνη ακριβώς τη στιγμή ακούστηκαν σειρήνες αυτοκινήτων. Ήταν Γερμανοί. Η προσπάθεια του απόπλου σταμάτησε. Οι Γερμανοί μπήκαν στο σκάφος. Η Μητέρα μου με έσφιξε στην αγκαλιά της. Έτρεμε.

«Εμάς γυρεύουν», μου είπε. «Μην κουνιέσαι». Έβλεπα και τις άλλες γυναίκες ακίνητες. Περπατούσαν με βαριά βήματα (κανείς δεν μπορεί να ξεχάσει το ήχο από τις μπότες τους) πάνω στο κατάστρωμα. Ζήτησαν ταυτότητες από τους άνδρες. Κοίταζαν αριστερά-δεξιά. Ο ένας κατέβηκε κάτω στο κύτος από κάτω σκάλες. Βγήκε. Κάτι είπε στον άλλον και αποβιβάστηκαν στη στεριά.

«Ήταν κάτι το συνηθισμένο», μας είπε μια γυναίκοῦλα που καθόταν αριστερά πλάι μας. Βράδωσε. Οι συνοδοί μας είχαν δώσει μερικά παξιμάδια και πάλλι ελιές. Δεν ήταν θρούμπες. Η γυναίκοῦλα πλάι μας παρατηρούσε το φαί μας. Της έδωσα ένα παξιμάδι και μερικές ελιές. Αντέδρασε, θυμάμαι τη σκηνή, με αμυχανία, αλλά τα πήρε τελικά.

Πηγαίναμε στη Ναύπακτο. Φθάσαμε σχεδόν βράδυ. Ακολούθησαμε πάλι τους δύο άνδρες. Μας πήγαν σε ένα σπίτι, μάλλον στο κέντρο της πόλης, κοντά στο λιμάνι. Μείναμε εκεί το βράδυ.

Πρωϊ ξημερώματα πάλι ταξίδι. Βγήκαμε με τα πόδια, κάπου έξω από την πόλη, που ακόμη δεν είχε ξυπνήσει. Μας περιέμεναν στην άκρη ενός χωματόδρομου, κοντά σε ένα μεγάλο δέντρο, τέσσερα μουλάρια. Κοντά τους δύο χωριάτες. Ήταν αγωγιάτες. Μίλησαν με τους δύο άνδρες, οι οποίοι στη συνέχεια, σηκώνοντας τα χέρια τους, για να μας χαιρετήσουν έφηναν προς την πόλη. Τα μουλάρια έμειναν ακίνητα. Τα βλέπαμε και αναλογιζόμαστε με τη μητέρα μου τι μας περιέμενε. Οι αγωγιάτες μάς βοηθήσαν να καθίσουμε στα σαμάρια. Αφού καβαλίκεψαν, πήραν τα σκοινιά των μουλαριών, κάτι φώναξαν και ξεκινήσαμε. Ήταν 12 Οκτωβρίου 1943.

Βαδίζαμε το ένα μουλάρι πίσω από το άλλο προς το βουνό. Προσπάθησα να ισορροπήσω πάνω στο ζώο. Σιγά σιγά αισθανόμουν πως τα κατάφερα. Τα μονοπάτια ολοένα και στενεύαν και καθώς φώτιζε όλο και πιο έντονα, με έπιανε πανικός. Τα ζώα πήγαιναν άκρη-άκρη στον γκρεμό. Και καθώς πάταγαν στη γη το πόδι τους, οι πέτρες υποχωρούσαν και νόμιζες ότι όπου να 'ναι θα τσακιστείς κάπου στη χαράδρα. Η μητέρα μου ερχόταν τελευταία, πίσω από τον αγωγιάτη που κρατάγε το σκοινί. Ακουγα τα βήματα του μουλαριού της. Δε νομίζω πως γύρισα ποτέ το βλέμμα μου προς τα πίσω. Πολλές φορές δεν έβλεπα καν. Όσο ανεβαίναμε τόσο και πιο τσουχτερό ήταν το κρύο. Ανεβαίναμε και κατεβαίναμε μονοπάτια. Μαζάρι να ανεβαίναμε μόνον. Η κατηφόρα ήταν κάτι το απείρηστο. Έλεγες πως θα χαθείς κάθε στιγμή, στη χαράδρα που ανοιγόταν μπροστά σου. Γύρω δάσος, ατελείωτο δάσος. Πουθενά σπίτι.

Σε κάποια στιγμή νορίς το απόγευμα το κομπόι σταμάτησε. Οι αγωγιάτες ανήγγειλαν:

— Τώρα βρισκόμαστε στην Ελεύθερη Ελλάδα! Εδώ κυβερνούν οι αντάρτες.

— Οι Γερμανοί δεν μπορούν να περάσουν τα μονοπάτια και τα φαράγια. Δρόμοι δεν υπάρχουν. Υπάρχουν όμως παντού αντάρτες. Ας μην τους βλέπετε.

Παράξενο συναίσθημα. Χαιρόμουν, φοβόμουν... Θα βρούμε τον Πατέρα και το Μάρκο; Πού πηγαίναμε; Μια γυναίκα 40 χρονών και ένα κορίτσι με δύο ξένους, μέσα στην ερημιά, στους γκρεμούς και στις χαράδρες. Βουνά, ατελείωτα βουνά. Πουθενά άνθρωποι, πουθενά χωριά. Ούτε ζώα. Όλη την ημέρα ανεβαίναμε και κατεβαίναμε βουνά. Η φύση ήταν καταπληκτική, παντού έλατα, πηγές και ρυάκια. Πέραγε από τα μάτια μας, χωρίς να φθάνει στο μυαλό. Ο φόβος έσβηνε όλες τις εικόνες.

Νυχτώνοντας φθάσαμε επί τέλους σε ένα «κτίριο». Στο χάνι του Λόη απ' ό,τι θυμάμαι. Το κρύο ήταν αβάσταχτο. Το χάνι ήταν ένα μεγάλο «δομάτιο». Ευτυχώς ένα τεράστιο τζάκι. Όλο άνδρες γύρω. Αγριοι, αξύριστοι, ακούρευτοι. Μας δώσανε να φάμε,

ζεστό φαί, φασόλια με ψωμί. Μας στρώσαμε βελόντζες και ξαπλώσαμε να κοιμηθούμε. Η Μάνα μου με πήρε αγκαλιά. Κοιμηθήκαμε. Την άλλη μέρα η Μάνα μου μου ομολόγησε ότι όλη τη νύχτα δεν έκλεισε μάτι. Μέσα σε τóσους άγνωστους αγριοποῦς άνδρες που πίνανε συνεχώς.

Ξεκινήσαμε πάλι. Μόλις άρχισε να χαράζει. Η φύση πιο άγρια, γκρεμοί πιο απότομοι χωρίς δέντρα, βράχοι. Στο βάθος γαλάζε ένα ποτάμι. Έκανε τόσο κρύο. Πρέπει να ήμαστε πολύ ψηλά. Φύσαγε. Ένας εφιάλτης. Μου έμεινε για πάντα στη μνήμη αυτή η εικόνα. Μετά από ώρες μετράγαμε σε δάσος από έλατα. Και ξάφνου μέσα στο ξέφωτο σπιτάκια. Σπαρμένα εδώ και εκεί.

Δυο μέρες πάνω στα ζώα. Όταν για λίγο πατάγαμε στη γη, ήταν αδύνατο στην αρχή να βηματίσουμε. Το σώμα μου πόνανε. Ζητήσαμε να μη σταματήσουμε. Πιστεύαμε ότι κάπου φθάναμε. Και όπως κατεβαίναμε σε μια πλαγιά...

— Μαμά! Νέλλη!!

Ακόμη και τώρα που διηγούμαι αυτή τη σκηνή με πιάνουν τα κλάματα. Ένας κόμπος κάθεται στο στήθος μου.

Μας περιέμεναν εκεί, ο Πατέρας μου και ο αδελφός μου, κρυμμένοι τρεις μέρες τώρα, από το πρωί ως το βράδυ. Δεν ξέρανε αν θα τα καταφέραμε. Πέσαμε στις αγκαλιές τους. Αξέχαστες στιγμές. Ήταν το τέλος μιας περιπέτειας ή η αρχή;

Φθάσαμε τέλος στο χωριό που έμελλε να ζήσουμε ένα χρόνο. Την Περδικόβρυση. Οι γέροι τη λέγανε Σινίστα. Ένας χρόνος ηρεμίας. Ποτέ δεν είδαμε Γερμανό. Η στέρηση και οι δυσκολίες ξεπερνιόντουσαν εύκολα. Πιστεύαμε ότι θα ζήσουμε.

Τι να 'χαν γίνει οι συγγενείς και οι φίλοι μας στην Αθήνα;

Καθώς η Νέλλη διηγείται τη «φύση της» από το θάνατο, την παρακολουθώ και βλέπω να ατενίζει προς το βάθος του κήπου τα εργόνια της, τα εργόνια μας, τον Μωρίς και τον Ντένη, που παίζουν ανέμελα. Ασφαλώς θα εύχεται να μην τους συμβεί ποτέ αυτό που η γενιά της «είδε».

Εκείνη μπορεί να σκέφτεται τι «είδε». Οι άλλοι φίλοι της και συγγενείς της που μέιναν στην Αθήνα, δεν σκέφτονται τι «είδαν». Δε μένουν στην Αθήνα. Δε μένουν πουθενά...».

A la Kazika de Malta

Η ξεχασμένη εβραϊκή συνοικία της Μάλτας στη Θεσσαλονίκη

Του Δρα ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Α. ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

Η συνοικία της Μάλτας αναφέρεται από διάφορες πηγές, αλλά με αποσπασματικό τρόπο. Αποτελεί ένα από τα τοπογραφικά μυστήρια της Θεσσαλονίκης, διότι δεν είναι γεωγραφικά οριοθετημένη. Στο κείμενο αυτό θα προσπαθήσουμε να οριοθετήσουμε τη συνοικία, ιχνηλατώντας εμμέσως την ιστορία της.

Η οδός Μάλτα

ΣΤΟ ΑΝΕΚΔΟΤΟ κτηματολόγιο της Ορθόδοξης Χριστιανικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στα 1895, το οικόπεδο στη μεσημβρινή πλευρά της εκκλησίας του Αγίου Μηνά αναφέρεται ως ευρισκόμενο στα «Παλαιά Ψαράδικα». Πρόκειται για το οικόπεδο το οποίο βρίσκεται σήμερα στον αριθμό 11 της οδού Αγίου Μηνά.

Ο Β. Δημητριάδης, στη μελέτη του «Τοπογραφία Θεσσαλονίκης» γνωρίζοντας την ανωτέρω πληροφορία, συνάντησε, σε τουρκικά αρχεία των αρχών του αιώνα μας, στη συνοικία Τοπ Χανέ τα, συναφή προς τα Παλαιά Ψαράδικα, τοπωνύμια Eski Baluk Hane και Eski Baluk Pazari. Το πρώτο ερμήνευσε ως «ψαραποθήκη» και το δεύτερο ως «ψαραγορά». Τα τοποθέτησε το ένα δίπλα στο άλλο, απέναντι από το οικόπεδο της οδού Αγίου Μηνά 11. Συγκεκριμένα, η «ψαραποθήκη» τοποθετήθηκε σε μικρό κάθετο δρόμο, νοτίως της οδού Αγίου Μηνά, ενώ η «ψαραγορά» ταυτίστηκε με την οδό Αγίου Μηνά, τότε παλαιά Τοιμισκή.

Στην ταύτιση που επιχείρησε ο Β. Δημητριάδης, η μεν θέση «ψαραποθήκη» πρέπει να γίνει δεκτή, εφόσον πρόκειται για συγκεκριμένο κτίριο, σε συγκεκριμένο επίσης δρόμο. Η τοποθέτηση όμως της «ψαραγοράς» είναι μαχητή, διότι δεν στηρίζεται σε καμία άλλη πηγή, παρά μόνον στην προαναφερθείσα είδηση του κτηματολογίου, η οποία όμως μπορεί θαυμάσια να αφορά την ψαραποθήκη.

Όπως μας πληροφορήσε ο καθηγητής Ortayli του Πανεπιστημίου της Άγκυρας, η λέξη Eski Baluk Hane σημαίνει όχι απλώς ψαραποθήκη αλλά το χώρο στον οποίον γίνεται η ζύγιση και η φορολόγηση των αλιευμάτων. Πρόκειται δηλαδή για ειδικό κτίριο με διοικητικό σχολό. Αντιθέτως,

η αγορά των αλιευμάτων Eski Baluk Pazari δεν καταλαμβάνει ένα περιορισμένο τόπο αλλά μία ευρύτερη έκταση ή και έναν ολόκληρο δρόμο.

Άρα, γνωρίζουμε με βεβαιότητα την θέση του Eski Baluk Hane, όχι όμως και τη θέση της ψαραγοράς.

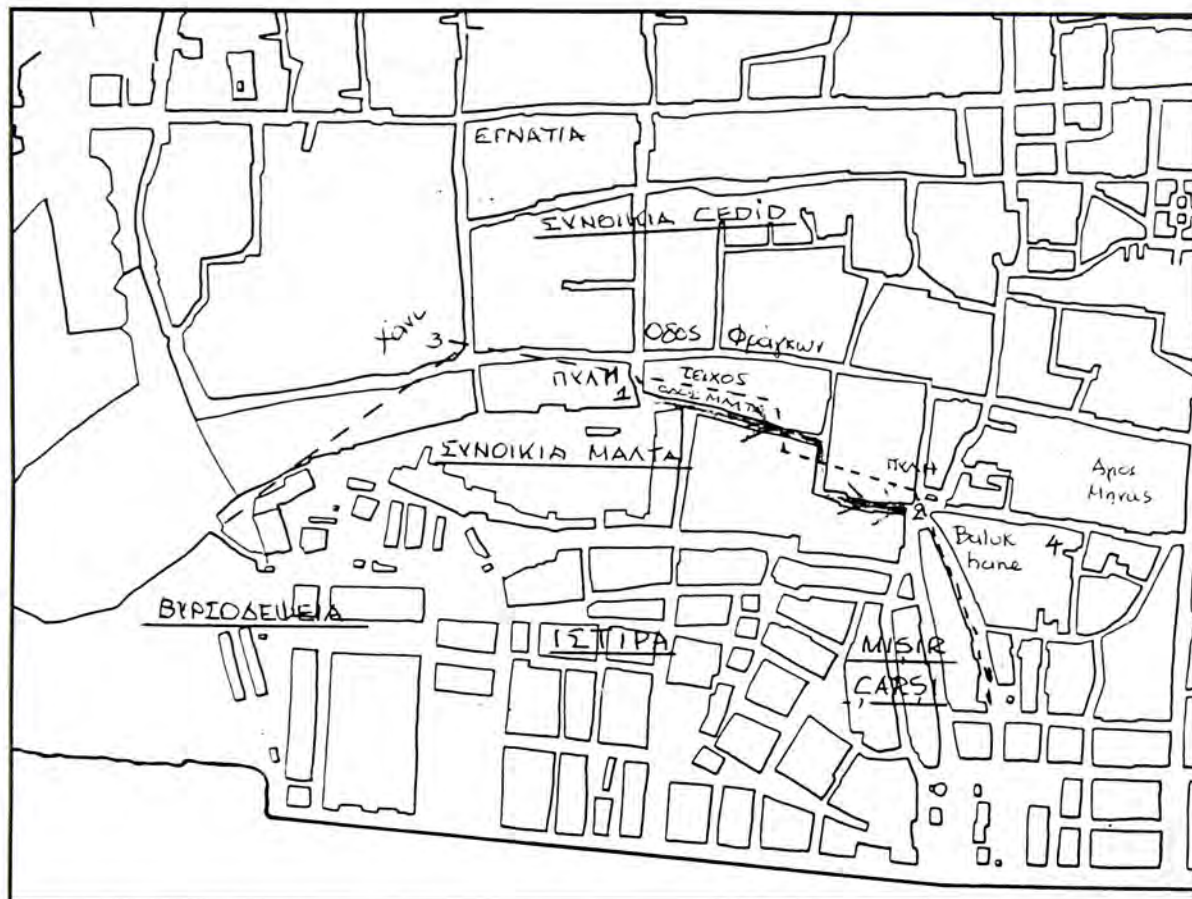
Ο Χατζή Ιωάννου («Αστυγραφία Θεσσαλονίκης», 1880) μας κατατοπίζει εμμέσως πλην σαφώς για τη θέση των «Παλαιών Ψαράδικων» που βρίσκονταν σε έναν ολόκληρο δρόμο. Δεν πρόκειται ασφαλώς για το Eski Baluk Hane του οποίου η θέση είναι ήδη γνωστή και επιπλέον δεν καταλάμβανε έναν ολόκληρο δρόμο αλλά για Eski Baluk Pazari. Πού βρίσκονταν αυτά τα Παλαιά Ψαράδικα;

1. Προσπαθώντας να ταυτίσει τις πύλες της πόλης, σημειώνει: Και μίαν μεν των πυλών αυτών ηξερυομένην [εννοεί αυτήν στη γωνία της οδού Λέοντος Σοφού] ήδη, η δε άλλη βεβαίως πρέπει να τεθή αντικρύ τω κατερχομένω εκ της οδού των παλαιών ιχθυοπωλείων, εν τη ανατολική πλευρά του λιμένος, ένθα και τις πλατεία μετά παλαιάς κρήνης διατελεί εισέτι σωζομένη. (σελ. 36).

Προφανώς ο Χατζή Ιωάννου αναφέρεται στην Πύλη του Γιαλού, που βρισκόταν επί της πλατείας Εμπορίου. Αυτήν την πύλη είχε απέναντί του ο «κατερχόμενος» εκ της οδού των Παλαιών Ψαράδικων. Άρα η οδός αυτή κατέληγε στην Πύλη του Γιαλού, από ποια όμως κατεύθυνση; Η λέξη «κατερχομαι» μπορεί να έχει μόνον την έννοια της πορείας από υψηλότερο προς χαμηλότερο σημείο ή προς τη θάλασσα.

2. Περιγράφοντας τη θέση του βυζαντινού λιμένα, ο ίδιος συγγραφέας σημειώνει: Λοιπόν η θέσις του αρχαίου λιμένος και το σχήμα αυτού κάλλιστα διατηρείται εισέτι. Είναι τετράγωνον και την μίαν πλευράν αυτού σχηματίζει η πλευρά των οικοδομημάτων των αρχομένων από της

Το τείχος μεταξύ Misir Carsi και Balukhane ήταν «η ανατολική πλευρά του λιμένος» «και ταύτην έχει κατέναντι ο κατερχόμενος από τα παλαιά ψαράδικα...».

κηπίδος και λιγόντων μέχρι του Φραγκομαχαλά. Αυτή είναι η ανατολική πλευρά και ταύτην έχει κατέναντι ο κατερχόμενος από τα «παλαιά ψαράδικα» (σ. 36).

Με το απόσπασμα αυτό διευκρινίζεται ότι ο «κατερχόμενος από τα παλαιά ψαράδικα» βάδιζε εκ δυμών προς ανατολάς, αφού είχε απέναντί του την ανατολική πλευρά του λιμένος, «από της κρηπίδος μέχρι του Φραγκομαχαλά». Άρα, βάδιζε προς την ευρισκομένη στην πλατεία Εμπορίου Πύλη του Γιαλού, ερχόμενος από δυτικά. Δεδομένου δε ότι ήταν «κατερχόμενος», μπορούμε να υποθέσουμε ακριβέστερα κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ. Αυτή ήταν η κατεύθυνση της, απολήγουσας στην πλατεία Εμπορίου, οδού των Παλαιών Ψαράδικων.

3. Τέλος, αναφερόμενος σε παλαιά τοπωνύμια, ο Χατζή Ιωάννου σημειώνει: Οδός Μάλτα. Ούτω καλείται η οδός εν η ήσαν τα παλαιά ιχθυοπωλεία. Σώζεται μάλιστα και η πινακίς εν η υπάσχει γεγραμμένον το όνομα της οδού. Υπάσχει και χάνιον ονομαζόμενον Μάλτα.

Μαθαίνουμε έτσι ότι το παλαιότερο όνομα της οδού των παλαιών ιχθυοπωλείων ήταν «οδός Μάλτα». Ταυτόνημο χάνι υπήρχε επί της οδού Φράγκων, λίγο δυτικότερα από το κτίριο της Οθωμανικής Τραπεζίης. Μνημονεύεται από το Χατζή Κάλφα, κατά τον 17ο αιώνα. Υπήρχε ακόμη το 1916 και φωτογραφήθηκε από τη φωτογραφική υπηρεσία της

Στρατιάς της Ανατολής. Δεν ασχολούμαστε προς το παρόν με την τοπογραφική σχέση ανάμεσα στην οδό και το ταυτόνημο χάνι.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα από τα τρία παραπάνω αποσπάσματα, καταλήγουμε στο εξής συμπέρασμα: Η οδός των Παλαιών Ψαράδικων απέληγε στην πλατεία Εμπορίου, με κατεύθυνση εκ ΒΔ προς ΝΑ (άλλως από Α προς Δ) και ονομαζόταν παλαιότερα οδός Μάλτα. Άγνωστο είναι αν ονομαζόταν έτσι όταν ήταν ψαραγορά ή και πριν από αυτό.

Άρα, αποξλείεται η οδός παλαιά Τοιμισή - νιν Αγίου Μηνά να ήταν η οδός των Παλαιών Ψαράδικων, για δύο λόγους:

Πρώτον, δεν ταυτίζεται με τα προεκτεθέντα ο προσανατολισμός της οδού Αγίου Μηνά. Αν κάποιος βαδίζει επί της Αγίου Μηνά προς την πλατεία Εμπορίου δεν «κατέρχεται». Δεν κινείται από υψηλότερο σε χαμηλότερο σημείο, ούτε από Β προς Ν, ούτε από το εσωτερικό προς τη θάλασσα. Ακριβώς το αντίθετο πράττει, δηλαδή «ανέρχεται».

Ας επαναλάβουμε τις εγγραφές του Χατζή Ιωάννου:

- αὐτὴν [τὴν ανατολικὴν πλευρὰ τοῦ λιμένος] ἔχει κατέναντι ὁ κατερχόμενος ἀπὸ τὰ «παλαιὰ ψαράδικα»
- [ἡ πύλη πρέπει νὰ νοηθῇ] ἀντικρὺ τῷ κατερχομένῳ ἐκ τῆς οδού των παλαιών ιχθυοπωλείων.

οος) αλλά από πίσω. Όλες οι τοπογραφικές περιγραφές του Χατζή Ιωάννου είναι ακριβείς και συγκεκριμένες. Δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσουμε ότι ο συγγραφέας έκανε δύο λάθη στην ίδια σελίδα, ένα λεκτικό και ένα λογικό: αφενός να χρησιμοποιήσει αδοξίμως τη λέξη «κατερχόμενος», αφετέρου να προσδιόρισε τοπογραφικώς την ανατολική πλευρά του παλαιού λιμένος με την κατεύθυνση πορείας περιπατητή, κινούμενου μεν προς την ανατολική πλευρά αλλά εκ των όπισθεν, δηλαδή από ανατολικά (οπότε θα μπορούσε να βλέπει την υποτιθέμενη δυτική πλευρά του βυζαντινού λιμανιού).

Δεύτερον, η οδός των ιχθυοπωλείων ονομαζόταν οδός Μάλτα αλλά δεν φαίνεται να υπάρχει καμία σχέση μεταξύ της οδού Αγίου Μηνά και του τοπωνυμίου Μάλτα. Η οδός Αγίου Μηνά: Πρώτον απείχε αρκετά από το χάνι, δεύτερο δεν κατέληγε σ' αυτό, τρίτο, πουθενά δεν αναφέρεται ως οδός Μάλτα.

Πέραν όμως από αυτά, υπήρχε και ολόκληρη συνοικία καλούμενη Μάλτα, προς την πλευρά του Φραγκομαχαλά, και δεν είναι δυνατόν να δεχθούμε ότι η ταυτόσημη οδός θα ήταν έξω από αυτή τη συνοικία. Η οδός Αγίου Μηνά βρισκόταν στην συνοικία Τοπ Χανέ, σαφώς διακρινομένη από τη συνοικία της Μάλτας, περί της οποίας θα επανέλθουμε.

Αφού αποκλείουμε ότι επρόκειτο για την οδό Αγίου Μηνά, ας αναζητήσουμε πλέον την οδό της Παλαιάς Ψαρχοράς, με δεδομένο ότι κατέληγε στη σημερινή πλατεία Εμπορίου.

Πράγματι, στους χάρτες του 1878 (Wernieski), 1880 (Eyice) και του 1913 (Δημητριάδης) διακρίνουμε ότι στην οδό πλατείας Εμπορίου (και άρα στην Πύλη του Γαλιού) κατέληγαν, πλην της αποκλεισθείσης οδού Αγίου Μηνά, και άλλοι τρεις δρόμοι:

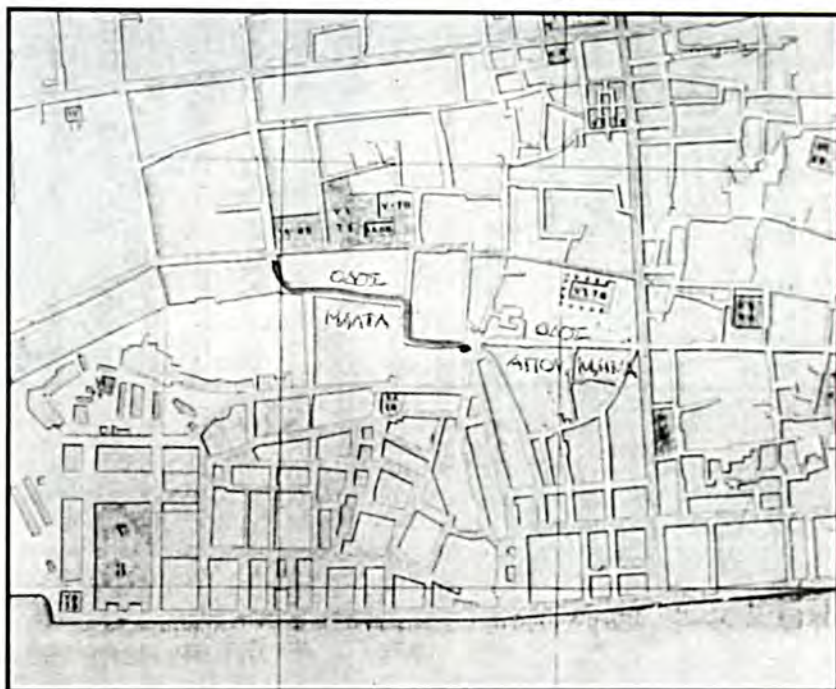
- Η οδός Γαλή Κατού
- Η οδός Κατούνη
- Η οδός Βεροίας-Εδέσσης

Κανείς από τους δύο πρώτους δρόμους δεν μπορεί να είναι τα Παλαιά Ψαράδικα διότι δεν έχουν αντίξοη την ανατολική πλευρά του λιμένος, όπως την περιέγραψε ανωτέρω ο Χατζή Ιωάννου.

Αντιθέτως, η οδός Βεροίας-Εδέσσης συγκεντρώνει όλες τις προδιαγραφές από τις προαναφερθείσες περιγραφές. Συγκεκριμένα, αυτός που την «κατέβαινε» είχε απέναντί

ας συνοικίας Malta-Cedid, σύμφωνα με τα τουρκικά κατόστιχα των αρχών του Κ' αιώνα που μελέτησε ο Β. Δημητριάδης.

Καταλήγουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι τα Παλαιά Ψαράδικα του Χατζή Ιωάννου ή το Eski Baluk Pazarı των τουρκικών εγγράφων ταυτίζονται με την οδό Βεροίας-Εδέσσης. Σ' αυτήν πρέπει να βρισκόταν η ψαρχορά σε εποχή πριν από το 1880, αφού ο Χατζή Ιωάννου διασώζει το τοπωνύμιο. Ας θυμηθούμε ότι μόλις το 1873 καταδαφίστηκαν τα τείχη επί της οδού Φράγκων και προέκυψε η ρυμοτομία της περιοχής όπως την γνωρίζουμε από το χάρτη του Wernieski και τους μετέπειτα. Άρα, ο δρόμος Εδέσσης-Βεροίας υπήρχε και προς της καταδαφίσεως των

Χάρτης Wernieski. Δημοσιεύτηκε από την Α. Γερόλυμπου (Θεσσαλονίκη 4 - 1994).

τείχων, αφού κάποτε σ' αυτόν ήταν η ψαρχορά και υπήρχε ακόμη στα 1880 πινακίδα με την ονομασία του, ως οδού Μάλτας.

Δε γνωρίζουμε βέβαια την ακριβή διάταξη του τείχους που υψωνόταν παραλλήλως, με την οδό Φράγκων. Καθ' όλες όμως τις ενδείξεις, ίχνη του έχουν βρεθεί επί της οδού αυτής. Κατά συνέπεια, η οδός Εδέσσης-Βεροίας έκατο εκτός του τείχους. Η οδός Φράγκων δηλαδή ήταν παρατείχιος δρόμος μέσα από το τείχος, ενώ η Εδέσσης-Βεροίας (Μάλτας) παρατείχιος δρόμος έξω από το τείχος. Και εκεί ήταν η ψαρχορά.

Η ύπαρξη της ψαρχοράς σε extra muros περιοχή, κοντά σε πύλες, συμβαδίζει με το γεγονός ότι και η ρυμοτομία βρισκόταν έξω από την πύλη της Καλαμαριάς.

μέσα στο τείχος και η άλλη έξω από αυτό, αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές συνοικίες, οι οποίες ενώθηκαν σε μία όταν έπεσε το τείχος της οδού Φράγκων, μια και η διάκριση δεν είχε πια νόημα. Όσο όμως υπήρχε το τείχος, η ανάγκη να υπάρχουν δύο διαφορετικές ονοματοθεσίες ήταν προφανής. Η extra muros περιοχή είχε διαφορετικό καθεστώς (λ.χ. το βράδυ οι πύλες έκλειναν).

Αν λοιπόν η οδός παραδίκων-Μάλτας βρισκόταν έξω από το τείχος, πρέπει να υποθέσουμε ότι η extra muros περιοχή ήταν η συνοικία Μάλτα και η εντός των τειχών ήταν η Cedid.

Υπάρχουν άλλωστε και έμμεσες ενδείξεις ότι η Cedid (=Νέα) ήταν νεότερη συνοικία:

Πρώτον, οι συναγωγές που συναντούμε στα τέλη του 19ου αιώνα στις συνοικίες Μάλτα και Cedid ήταν από τις νεότερες συναγωγές, ως προς το χρόνο της ίδρυσης. Θα ήταν μεγάλη σύμπτωση να βρίσκονταν όλες αλλού και να μεταφέρθηκαν στη Cedid. Κατά πάσα πιθανότητα χτίστηκαν από την αρχή στη συνοικία αυτή, που εποίκισθηκε από τις τελευταίες με εβραϊκό πληθυσμό. Οι συναγωγές βρίσκονταν στο βόρειο τμήμα της ενιαίας περιοχής Μάλτα-Ceidid και καμία έξω από το τείχος.

Δεύτερο, στην περιοχή έξω από το τείχος της οδού Φράγκων εντοπίζονται μερικά από τα παλαιότερα μουσουλμανικά τεμένη που κατέγραψε ο Β. Δημητριάδης. Τα τεμένη αυτά (Σαλού Κουρδου και Υψηλό Τέμενος) ήταν σχεδόν ή ολοκληρωτικά κατεστραμμένα στις αρχές του Κ' αιώνα, ένδειξη ότι είχε απομακρυνθεί ο μουσουλμανικός πληθυσμός. Πράγματι, η συνοικία της Μάλτας καταγράφεται πλέον ως εβραϊκή.

Αν συνοψίσουμε τα παραπάνω, καταλήγουμε ότι πρώτα χρησιμοποιήθηκε η εκτός των τειχών περιοχή, η οποία ήταν μουσουλμανική συνοικία. Γι' αυτό έχει και παλιά τεμένη. Αργότερα η σύνθεση του πληθυσμού της άλλαξε υπέρ του εβραϊκού στοιχείου και πήρε το όνομά της από το χάνι στο οποίο κατέληγε. Ταυτόχρονα, κατοικήθηκε από Εβραίους και η περιοχή μέσα από τα τείχη και γι' αυτό οι μουσουλμάνοι την ονόμασαν «Νέα».

Η προέλευση της ονομασίας Μάλτα

Ο Ιωσήφ Νεχαμί, στο πολύτομο έργο του για την ιστορία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, διασώζει την παράδοση ότι υπήρχε στα 1570 μία φυλακή για όσους είχαν χρέη, στη συνοικία της Μάλτας. Ο ίδιος κάνει λόγο για την εικόνα ενός πύργου της ίδιας συνοικίας που υπήρχε σε κάποια από τις παλιές συναγωγές. Τα πιο ενδιαφέροντα στοιχεία που παραθέτει, όμως, αφορούν τις συνωλλαγές της Θεσσαλονίκης με τη Μάλτα κατά τον 16ο αιώνα. Οι Μαλτέζοι υπότες ασκούσαν συστηματική πειρατεία σε βάρος των Εβραίων που ταξίδευαν στη Μεσόγειο, τους οποίους συνελάμβαναν ως αιχμαλώτους και τους αντάλλασσαν με βαριά λύτρα.

Οι εβραϊκές κοινότητες, και μεταξύ αυτών η κοινότητα της Θεσσαλονίκης, εξαγόραζαν τους ομοθρήσκους τους αιχμαλώτους, όταν μαλτέζικα καράβια τους έφερναν στην πόλη. Οι απελεύθεροι να μένουν στη Θεσσαλονίκη για όσο χρονικό διάστημα χρειαζόταν ώστε εργαζόμενοι, ή με άλλο

τρόπο, να ξεπληρώσουν το χρέος τους στην κοινότητα (IV, 71, III: 121 κ.ε.).

Δεν είναι γνωστή η γεωγραφική θέση του σκλαβοπάζαρου της Θεσσαλονίκης, μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι βρισκόταν έξω από τα τείχη και ότι θα ονοματοδοτούσε την περιοχή του. Μια τόσο σοβαρή, με τα μέτρα της εποχής αγορά, δεν ήταν δυνατόν να μην αφήσει ίχνη ονόματος. Τόσο η ανταλλαγή των αιχμαλώτων, όσο και η διαμονή των απελεύθερων χρειαζόταν τόπο, όπως άλλωστε και η καθεαυτού αγορά των δούλων. Ο Εβραϊκός Τσελεμπή δεν αναφέρεται στο σκλαβοπάζαρο. Περιγράφει όμως τη συνοικία (varos) του λιμανιού με τέτοια λεπτομέρεια ώστε πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα να γινόταν εκεί το εμπόριο των δούλων.

Ο πιο πιθανός τόπος για την παραπάνω οικονομική λειτουργία ήταν η στενή οικοδομημένη λωρίδα έξω από και μπροστά στα τείχη της οδού Φράγκων, για την οποία δεν γίνεται λόγος σε κανένα από τα παλαιότερα κείμενα που διαθέτουμε για τη Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας. Βρισκόταν κοντά στην αποβάθρα και ανάμεσα σε δύο πύλες. Αλλά ακριβώς αυτή η περιοχή ήταν η συνοικία της Μάλτας! Δηλαδή των Μαλτέζων. Δεν έχουμε υπόψη μας τίποτε για την προέλευση του ονόματος. Ο Χατζή Ιωάννου υποθέτει απλώς ότι η ονομασία προέρχεται από Μαλτέζους φαραδες, για τους οποίους όμως καμία άλλη πηγή δεν μνημονεύει κάτι. Εξάλλου, είδαμε ότι η συνοικία ήταν αρχικώς μουσουλμανική και έπειτα έγινε εβραϊκή. Μήπως λοιπόν κάτω από την περιέργη ονομασία Μάλτα λανθάνει η ανάμνηση της δουλεμπορίας Εβραίων ναυτικών και εμπόρων από τους Μαλτέζους πειρατές; Μήπως αυτή ήταν η λειτουργία που στο αιώτερο παρελθόν (16ο αιώνα) φιλοξενούσε αυτή η συνοικία; Και μήπως τελικά εκεί βρισκόταν το σκλαβοπάζαρο της Θεσσαλονίκης; Μήπως μ' αυτό έχει σχέση ο πύργος για τα χρέη κι ο πύργος που εικονιζόταν στην παλιά συναγωγή; Μήπως αυτές τις φρικαλέες αναμνήσεις, που στο μεταξύ ξεχάστηκαν, απηχούσαν αυτά τα λεκτικά και εικονογραφικά σύμβολα;

Όπως είχε την καλοσύνη να μου υποδείξει ο φίλος Αλβέρτος Ναρ, οι Σφαραδίτες Εβραίοι της Θεσσαλονίκης λένε την εξαφραση a la kazika de Malta. Kazika είναι το μικρό σπιτάκι και μεταφορικώς το αποχωρητήριο. Ο Νεχαμί στο ισπανοεβραϊκό λεξικό του αποδίδει την εξαφραση στο γεγονός ότι το δημόσιο αποχωρητήριο της συνοικίας Μάλτα ήταν από τα πιο βρώμικα της πόλης, λόγω του πλήθους των επισκεπτών που δεχόταν σ' αυτήν την πολυσυνεχιστή περιοχή. Ο ίδιος προσθέτει όμως ότι η εξαφραση λέγεται με πείσμα για τόπο ανύπαρκτο αλλά απεχθή. Ίσως η εξαφραση στην αρχική της έννοια, όταν το σπίτι που στέγαζε το δουλεμπόριο να ήταν αζόμη υπαρκτό, να είχε διαφορετική έννοια. Να εξέφραζε την απεχθεία γι' αυτό το ξεχασμένο πια δεινό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, την αιχμαλωσία από τους Μαλτέζους, τα λύτρα, την εξαγορά.

[Ο Δρ. Ευάγγελος Α. Χειμάς είναι Διευθυντής του Ποιητικού Κέντρου Βορείου Ελλάδος της Εθνικής Τράπεζας]

Το Μνημείο του Ολοκαυτώματος στην Ουάσιγκτον

Του κ. BRENDAN GILL

To United States Holocaust Memorial Museum στην Ουάσιγκτον D.C. άνοιξε τις πόρτες του στο κοινό τον Απρίλιο του 1993. Το Μουσείο, είναι αναμφισβήτητα ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κτίρια που ανεγέρθηκαν στην Αμερική το τελευταίο τέταρτο του αιώνα. Σχεδιάστηκε από το James Ingo Freed του αρχιτεκτονικού γραφείου της N.Y. Pei Cobb Freed και Σια.

Βρίσκεται μεταξύ της 14ης οδού, ανατολικά, της πλατείας Ραούλ Βάλλενμπεργκ (τέως 15η οδός) (ο Βάλλενμπεργκ ήταν ο Σουηδός διπλωμάτης ο οποίος κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο κατόρθωσε να σώσει τις ζωές εκατοντάδων Ούγγρων Εβραίων εκδίδοντάς τους σουηδικά διαβατήρια. Εκτελέστηκε από τους Ρώσους) και το νότιο τετράγωνο της Independence Avenue και του National Mall. Το εξωτερικό του πενταόροφου κτιρίου είναι από ασβεστόλιθο και τούβλο και αποτελεί μια ανεξάρτητη παρουσία, άρρενωπη και ανστηρή. Πρόθεσή του είναι να διδάξει και όχι να γοητεύσει. Η είσοδος από την 14η οδό, όπου φτάνει η πλειοψηφία των επισκεπτών, αποτελείται από ένα έντονα τοξοειδούς σχήματος λιθίνο παραπέτασμα, ανοιχτό προς τον ουρανό, που χρησιμοποιείται στο να τραβήξει την προσοχή μας πριν κοιτάξουμε την καταπληκτικά επιμήκη και μονότονη πρόσοψη του γραφείου χαράξεων και εκτυπώσεων.

Στη βόρεια πτέρυγιά του το κτίριο συνορεύει με κυβερνητικό κτίριο το οποίο λόγω της ιστορικότητός του δεν μπορούσε να καταδαφιστεί. Η κυβέρνηση στη παραχώρησε στο Μουσείο και

μετατόπησε σε Γραφείο διοικήσεως.

Ένα πλακόστρωτο μονοπάτι διακοσμημένο με ένα απειλητικό μαύρο ατσάλινο γλυπτό του Joel Shapiro γεμίζει το χώρο μεταξύ του κτιρίου διοικήσεως και του Γραφείου χαράξεων. Η άποψη του κτιρίου είναι ευχάριστη, σχεδόν επιβλητική αλλά είναι τυπικό του αρχιτέκτονα το ότι δεν έχει κάνει κανένα συναισθηματικό σχέδιο.

Μία πτέρυγα του Μουσείου πεντάπλευρη στο ύψος του εδάφους και ένα ημιανεξάρτητο εξάγωνο στο επάνω μέρος της, προεκτείνεται σε μια αυλή αλλά δεν δίνει κανένα ορατό σημείο υποδοχής. Αυτά που θα μπορούσαν να ήταν πόρτες και παράθυρα είναι σκοτεινές εσοχές και αναγνωρίζει κανείς αμέσως σ' αυτές την ομοιότητα με τάφο ειδικά με εκείνους τους επιβλητικούς τάφους των αρχαίων χρόνων οι οποίοι αποτελούσαν την μετά θάνατον κατοικία, εκτιμάται όχι σαν ένα τέλος ο ίδιος αλλά σαν μέσον περάσματος μεταξύ των δύο μορφών ύπαρξης.

Το μονοπάτι της προσόψεως είναι επίτηδες αινιγματικό. Πάνω από το επίπεδο της εισόδου η επένδυση από ασβεστόλιθο δίνει τη θέση της σε γυαλί, τούβλο και ατσάλι χρησιμοποιημένα με την πρακτική πεζότητα μερικών μεγάλων βιομηχανικών επιχειρήσεων. Έτσι

μας υπενθυμίζουν ότι η πρόθεση των Ναζί ήταν να χειριστούν τα στρατόπεδα του θανάτου σαν επιχείρηση. Η πρώτη ύλη: άντρες, γυναίκες και παιδιά. Το προϊόν: στάχτη. Το υποπροϊόν: καπνός. Τοίβλινοι, με μελεγχόμενη σκεπή πυρ-γών πορεύονται κατά μήκος της βόρειας πλευράς του κτιρίου και θυμίζουν την πύλη της εισόδου του στρατοπέδου Μπιρκενάου. Γυάλινα γεφυρώματα μεταξύ αυτής της σειράς των ενωμένων πύργων και του επάνω τμήματος του κτιρίου μιμούνται τις γέφυρες που στο γκέτο της Βαρσοβίας και αλλού είχαν σαν σκοπό, όπως είπε ο αρχιτέκτων Freed σε συνέντευξή του που δημοσιεύθηκε πριν μερικά χρόνια, «να απομονώσουν τον κόσμο από το μικρόβιο του Ιουδαϊσμού».

Προσπερνώντας το λιθινο παραπέτασμα της 14ης οδού μέσα στον προθάλαμο του κτιρίου δοκιμάζουμε την εμπειρία του πρώτου από διάφορους προκαταρκτικούς (μνημικούς) διαδρόμους δεξιά και αριστερά, που εκτός από την αρχική τους λειτουργία να βοηθούν στον έλεγχο του συνωστισμού των πλήθους, έχουν επίσης σκοπό να μας «αποσυνδέσουν» από τον καθημερινό κόσμο. Υποσυνείδητα οι διάδρομοι αυτοί μπορεί επίσης να κάνουν τους επισκέπτες να σκεφθούν τη θηριώδη δραστηριότητα με την οποία μέλη οικογενειών που έφταναν ως αιχμάλωτοι στα στρατόπεδα, συχνά χωρίζονταν οδηγούμενοι σε αγγέλους δεξιά ή αριστερά στην πορεία προς το θάνατό τους.

Από τον προθάλαμο έχεις τη δυνατότητα να προχωρήσεις στη μόνιμη έκθεση, τις αίθουσες κινηματογράφου, τη βιβλιοθήκη και άλλες εγκαταστάσεις και περνώντας από το ένα ή το άλλο από τα πολλά κατώφλια του προθαλάμου συλλαμβάνουμε πόσο καθοριστικά ο Freed έχει βάλει τη σφραγίδα του στο σχέδιο. Και πρέπει να πω πόσο επιτυχώς πέτυχε το σκοπό του να μην κατασκευάσει αυτό που ο ίδιος ονομάζει ένα «ευχάριστο» κτίριο. Αντιθέτως πρόκειται για ένα «αυστηρό» κτίριο που επιβάλλει τις αξιώσεις του σε επισκέπτες, που δεν συναντάται συχνά σε θεσμούς που προσπαθούν να ελκύσουν τουρίστες.

Τυπικά, ο πελάτης του Freed ήταν το United States Holocaust Memorial Council που αποτελείται από πολλά μέλη και που βοήθησε να συγκεντρωθεί σχεδόν όλο το ποσό των 168.000.000\$ που χρειάστηκε για την κατασκευή του κτιρίου. Δεδομένου του άδικου γεγονότος που ενέπνευσε τη δημιουργία του Μουσείου το πρόγραμμα της κατασκευής του ήταν αναπόφευκτο να είναι φοβερά περίπλοκο. Έπρεπε το Μουσείο να είναι μια έκθεση που θα δώσει δραματική διάσταση στα εκατομμύρια εγκλήματα που έγιναν στο όνομα της «τελικής λύσης» - μια δραματοποίηση που έχει σκοπό να προκαλέσει στους επισκέπτες αισθήματα θυμού και λύπης

και ακόμη ίσως (αργοπορημένα ωστόσο και συνειδητά καταπιεσμένη) μια επιθυμία για ανταπόδοση του κακού (απονομή δικαιοσύνης). Ή έπρεπε να είναι κάτι «ηγχαμισότερο», κάτι λιγότερο εμπαιθές και περισσότερο συμβατικό σε ιστορικές χρονικές περιόδους - ένα αρχείο ονομάτων, ημερομηνιών και τόπων στο οποίο μαθητές και απόγονοι των θιμάτων του Ολοκαυτώματος θα μπορούν να προστρέχουν για να βρουν πληροφορίες. Έπρεπε να χρησιμοποιεί σαν ένα είδος ναού, αφιερωμένος στα αισθήματα αλλά όχι συνδεδεμένος με κάποιο ειδικό κοινό; (εκατοντάδες χιλιάδες μη Εβραίων-Τουρκανών, ομοφυλόφιλων, ανάπηρων και αδύναμων ανθρώπων-κάηκαν επίσης στους ναζιστικούς φούρνους). Αδρά τοποθετημένο, έπρεπε να είναι μια αφορμή για ανάμνηση που προκαλεί οδύνη για τους ηλικιωμένους ή όπως λέγεται στην καθομιλουμένη μία «διδασκτική εμπειρία» για τους νέους.

Το περίπλοκο του σκοπού μεταφρασμένο σε αρχιτεκτονικό πρόγραμμα προκαλεί έλλειψη συνέπειας στο σχέδιο. Αλλά ο Freed επέβαλε στο αρχιτεκτονικό σχέδιο συνέπεια και τη δική του άποψη που κατέληξε να είναι σε υψηλό βαθμό συγκινησιακή. Μόλις ανέλαβε το έργο ο Freed

επισκέφθηκε έναν αριθμό στρατοπέδων συγκέντρωσης και στρατοπέδων θανάτου. Γεννημένος στο Έσεν ο ίδιος δραπέτευσε από την «τελική λύση» των Ναζί το 1939, λίγο πριν ξεσπάσει ο πόλεμος. Ήταν εννέα ετών. Μέσω της Ελβετίας και της Γαλλίας η οικογένειά τους (ο ίδιος, οι γονείς και η αδελφή του) έφτασαν στην Αμερική και βρήκαν καταφύγιο σε συγγενείς στο Σικάγο. Παρότι ο Freed δεν υπήρξε ποτέ ένας συντηρητικός Εβραίος (χαρκτηρίζει τον εαυτό του άθεο) κατά τη διάρκεια που σχεδίαζε το Μουσείο ένωσε να του ξαναγεννιούνται μνήμες από την πολιτιστική κληρονομιά της παιδικής του ηλικίας και μερικούς από τους παράλογους φόβους - περιλαμβανομένης και της αιματηρής νύχτας και Κρουστάλλων το 1938, οι οποίες την κυρίευσαν. Οι μνήμες αυτές τον έκαναν να δημιουργήσει αυτό που φαίνεται τόσο μεταφορική έννοια στο κτίριο. Φοβήθηκε ότι ανάγκαζε το κτίριο να μιλήσει με τη δική του φωνή και τέλος το άφησε να μιλήσει μόνο του. Υπήρξε επιφυλακτικός με τα σύμβολα. Λέει ότι οι επισκέπτες θα είναι ελεύθεροι να βρουν ή να μη βρουν μεταφορικές έννοιες.

Καθώς προχωρούμε μέσα στο επίτηδες μη ελκυστικό κτίριο νύξεις δένους μας χτυπούν σαν χαστούκι στο πρόσωπο. Με αυτό το χαστούκι ο

Freed τραβά βίαια το Ολοκαύτωμα από το παρελθόν, το αποσπά, μπορεί να πει κανείς, από την Ιστορία και μας προετοιμάζει να το δούμε εκ νέου σαν αυτό που είναι και που ήταν πάντα: η συνέπεια ενός αργέγονου ελαττώματος στο χαρακτήρα, για το οποίο κολακεύουμε τον εαυτό μας από καιρού εις καιρόν ότι έχουμε βρει τη θεραπεία αλλά που απ' ό,τι φαίνεται δεν υπάρχει θεραπεία. Για περίπου μισό αιώνα οσοδήποτε και οπουδήποτε οι άνθρωποι πρότειναν ένα κτίριο για το Μουσείο του Ολοκαυτώματος, μερικοί καλοπροαίρετοι (μη εξαιρουμένων των παιδιών και των εγγονιών των θυμάτων του Ολοκαυτώματος) επιχειρηματολόγησαν ότι τέτοια Μουσεία δεν πρέπει να κτίζονται και συχνά μια από τις αιτιολογίες που δίνονται ήταν ότι το γεγονός (του Ολοκαυτώματος) ήταν ένας μοναδικός παραλογισμός που δεν πρέπει να επαναληφθεί. Τώρα ξέρουμε ότι δεν υπήρξε τίποτε παράλογο σχετικά με το Ολοκαύτωμα. Ο τερατώδης «εθνικός καθαρισμός» που συμβαίνει τώρα στα Βαλκάνια μάς καθιστά έντονο κάθε μέρα πόσο λίγο τολμάμε να ξεχάσουμε το παρελθόν και πόσο κινδυνεύουμε αν, πασχίζοντας τίμια να μην το ξεχάσουμε, ταλαντευόμαστε στο καθήκον που το Μουσείο του Ολοκαυτώματος μας ενθαρρύνει να εκπληρώσουμε: το να αντιμετωπίζουμε και να καταπολεμούμε τις περιστάσεις στις οποίες ολοκαύτωμα του ενός ή του άλλου είδους εξακολουθούν να αναδύονται μέσα στη δομή των κυβερνήσεων σ' όλο τον κόσμο.

Κάτω από τη σφοδρή πεποίθηση ότι η ύπαρξη ενός Μουσείου Ολοκαυτώματος ποτέ δεν ήταν τόσο ενδεδειγμένη όσο τώρα ο Freed δημιουργήσε ένα κτίριο που, παρότι ενσαρκώνει ένα ειδικό γεγονός του παρελθόντος, είναι επίσης η ενσάρκωση πειστικών συγχρόνων ανησυχιών. Πρόθεσή του δεν είναι να είναι εύκολος για τους επισκέπτες αλλά ειλικρινής. Εκτός από μια ηλιόλουστη βιβλιοθήκη στο επάνω πάτωμα, η οποία προσορίζει κυρίως για τους μαθητές, δεν μας απαλλάσσει σε κανένα άλλο σημείο από την ψυχολογική ένταση που προκαλείται με τη χρήση συμβατικών οικοδομικών υλικών-τούβλων, ατσαλιού, πέτρας και γυαλιού- κατά τρόπο σχεδόν πάντοτε αντίθετο απ' ό,τι περιμέναμε. Η μεγάλη Αίθουσα των Μαρτύρων δεν είναι, για παράδειγμα, η απλή αίθουσα ορθογώνιου όγκου όπως νομίζουμε εκ πρώτης όψεως. Υπάρχουν ανεπαίσθητες, αποπροσανατολιστικές διαγώνιες γραμμές απ' άκρου εις άκρον: στο πάτωμα, που μοιάζει να έχει σπάσει από κάποια προηγούμενη καταστροφή, φυσική ή προκληθείσα από τον άνθρωπο, σε ένα αχανές κλιμακοστάσιο που στενεύει ανησυχητικά καθώς ανεβαίνεις, στους τούβλινους τοίχους που μοιάζουν με σωφρονιστήριο και στον φεγγίτη που αποτελεί την κορυφή του κτιρίου. Ο σχελετός του φεγγίτη είναι ένα υπερβολικό παραβολοειδές εκ περιστροφής που ελίσσεται από τη μια

άκρη της σκεπής ως την άλλη σαν τη ραχοκοκαλιά κάποιου τεράστιου ψαριού και τα καρφώ τζάμια που συνδέονται μ' αυτόν τον σκελετό σε ανώμαλες γωνίες, μοιάζουν με λέπια ψαριού αφύσικα στραβά.

Το αίσθημα του να μη νιώθεις άνετα στο οποίο εισαχθήκαμε στην Αίθουσα των Μαρτύρων πολλαπλασιάζεται καθώς προχωρούμε στη μόνιμη έκθεση, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος των β', γ' και δ' ορόφων. Συνοδευόμενη από ταινίες επικαίρων και φωτογραφίες που σε αρρωσταίνουν σήμερα όπως και όταν πρωτοήλθαν στο φως, η έκθεση περιλαμβάνει εκατοντάδες αληθινά αντικείμενα, όπως πέτρες πλακόστρωτου από το Γκέτο της Βαρσοβίας, βαγόνι μεταφορών ενός από τα τρένα θανάτου που μετέφεραν Εβραίους στην Τρεμπλίνκα, κίτρινο άστρο του Δαβίδ και πορφυρά τριγώνα για τους μάρτυρες του Ιεχωβά. Σε πανομοιότυπο της πύλης εισόδου στο Λουσβιτς αναπαρίσταται το μήνυμα που χαϊρέτιζε τα θύματά του «Arbeit Macht Frei» (η εργασία σε απειλευθερώνει). Σε μία τετράγωνη αίθουσα ύψους τριών ορόφων σε μια γωνιά της έκθεσης είναι τοίχοι καθ' ολοκληρίαν καλυμμένοι από περισσότερες από χίλιες φωτογραφίες των κατοίκων του μικρού λιθουανικού shtetl (τυπική Εβραϊκή Κοινότητα της Ανατολικής Ευρώπης) του Ejszyski. Οι φωτογραφίες δείχνουν τους κατοίκους του χωριού στη δουλειά και το παιχνίδι, σε picnic, σε μπαρ μισοβά και σε μαθητικές τάξεις το Πουσίμ. Το 1941, μέσα σε δύο μέρες, οι Ναζί πολυβολιστές τους εξόντωσαν (οι φωτογραφίες συλλέχτηκαν με μεγάλη δυσκολία επί σειρά ετών από την Yaffa Sonenson Eliach, τώρα καθηγήτρια στο Κολλέγιο του Μπρούκλιν. (Στα τέσσερά της χρόνια ήταν ένας από τους 29 επιζήσαντες της σφαγής).

Αφήνοντας το σκοτεινό σπήλαιο της μόνιμης έκθεσης αναρωτιέται κανείς πού να στραφεί για ψυχική ανακούφιση. Σ' αυτό το σημείο ο Freed εκτέλεσε το πιο αξιοσημείωτο δεξιότητά του: την Αίθουσα Μνήμης, μία θολωτή αίθουσα από ασβεστόλιθο που καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη αναλογία του εξαγώνου που υψώνεται στην Πλατεία Ραούλ Βάλλενμπεργκ. Ο θόλος της αίθουσας αποτελείται από έναν απέραντο φεγγίτη. Άλλοι φεγγίτες, που βρισκονται πάνω από έναν στενό διάδρομο, ή στεγασμένο χώρο περιπάτου, περικλείοντας την περίμετρο της αίθουσας, ρίχνουν ένα έμμεσο, αιθέριο φως πάνω στους τοίχους και στο πάτωμά της. Κάτω από το θόλο, οι έξι πλευρές της αίθουσας μοιάζουν να μην αγγίζουν η μια την άλλη. Στενές κάθετες γυάλινες σχισμές, ορατές από τριγωνικές εγκοπές, τις χωρίζουν κάνοντάς τις να φαίνονται ότι αποτελούνται από επιπλέοντες πλάκες. Παρότι είναι λευκές θυμίζουν τη θέση που οι πλάκες του Νόμου κρατούν στην αρχαία εβραϊκή παράδοση του Κόμοι. Πέτρινα σκαλοπάτια περιτοιχίζουν την αίθουσα και χρησιμεύουν επίσης

σαν καθίσματα - για μια ακόμη φορά κάτι που μας θυμίζει συνήθειες αρχαίων καιρών.

Αναμένεται ότι οι επισκέπτες θα θελήσουν να αφιερώσουν σημαντικό χρόνο στην Αίθουσα διαλογιζόμενοι ή προσερχόμενοι. Δεδομένου ότι πρόκειται επίσης να εκπληρώσει το σκοπό για τον οποίο τη σχεδίασε ο Freed, η αίθουσα έχει έναν απόκοσμο αέρα τον ιερού, τον όποιον που παρότι είχε σχεδιαστεί με την πρόθεση να υπηρετήσει έναν μη δογματικό θρησκευτικό σκοπό, είναι σίγουρα ένας ναός, μια λέξη της οποίας η έννοια της ρίζας, όπως μας έρχεται στη μνήμη, είναι «σκηνή», και συγκεκριμένα εκείνη η σκηνή την οποία ο Εβραϊκός λαός κοιβαίτο στην έρημο και χρησιμοποιούσε σα ναό. Η Αίθουσα Μνήμης είναι η κορωνίδα του επιτεύγματος του Freed στο σχεδιασμό αυτού του κτιρίου. Δεν έχει κανένα λόγο να φοβάται ότι οι επισκέπτες δεν θα επιτύχουν να βρουν σ' αυτό μεταφορές απώλειας και παρηγοριάς ανάλογων με τις ανάγκες τους.

[Το άρθρο και οι φωτογραφίες αναδημοσιεύονται από το περιοδικό Dialogue, τεύχος 103-194. Ο Brendan Gill είναι πολυετής θεατρικός συγγραφέας, διηγηματογράφος, δοκιμιογράφος, βιογράφος και δραματικός κριτικός. Συγγράφει με μεγάλη παραγωγή βιβλίων «Here at the New Yorker», σφραγίζεται επί σειρά ετών με το περιοδικό «The New Yorker». Η μεταφράση έγινε από την κα Μπέλλα Ααφόν].

Ένα Γιαννιώτικο Προικοσύμφωνο (Κετούμπα) του έτους 1866

Το παρακάτω Γιαννιώτικο Προικοσύμφωνο
του 1866 έχει δημοσιευθεί
στο περιοδικό «Σαριδόν Παλίτ»
(«Απομεινάρι») από τον αείμνηστο Αρχιεραβίνο Αλεξανδρείας
Ιακώβ Τολεδάνο, μεταφράστηκε δε στα ελληνικά
από τον κ. Ισαάκ Μπατή.

«Με καλή τύχη, στο γαμβρό και τη νύφη και σε όλους
τους Ισραηλίτες, Αμήν.

Την παρασκευή του Σαββάτου του έτους 5620 από
κτίσεως κόσμου και 1798 χρόνια από την καταστροφή του
Μπεθ-Αμινάς (Ναού) που είχε να ξαναχτιστή στις ημέρες
μας και στις ημέρες όλων των Ισραηλιτών, εδώ στην αγία
Πόλι των Ιωαννίνων, εδρευομένη από τα νερά της λίμνης
και των πηγαδιών, πιστοποιούμε οι κάτωθι
υπογεγραμμένοι, πως ο εκλεκτός νεαρός Ματαθίας γιγιός
του Μακαρίτου Μιχαήλ Ματαθία, εδήλωσε στην
αγαπημένη του Παρθένα Σλάμο κόρη του αξιοτίμου Ελία
Μάτσα, ο Θεός να τον έχει καλά.

Έσω σύζυγός μου κατά το θρήσκευμα του Μουσέως
και του Ισραήλ και εγώ αναλαμβάνω με τη βοήθεια του
Θεού να σε εξυπηρετώ, τρέφω, ντύνω κ.λπ.

Αυτή είναι η προίκα (Μόαφ) που έφερε η νύφη στο
γαμβρό σε μετροτά ρούχα και κοσμήματα, τα οποία
εξετίμησαν οι εκτιμητές της κοινότητας (για να πληρωθεί ο
φόρος). Μετροτά: 120 γρόσια, 3 δώρα αξίας 380 γρόσια,
για την πρώτη φορεσιά 599 γρόσια, 1 μαντήλι
χρυσοκεντημένο 20 γρόσια, εσώβρακα 40 γρόσια, 1
σεντόνι μπιμπιζάρενα 30, μια κεντημένη μαξιλάρα 75
γρόσια, μία μαξιλάρα άσπρη χωρίς μαλλί 6 γρόσια, ένα
πάπλωμα Σύρου 50 γρόσια, 6 φορέματα 150 γρόσια, ένα
φόρεμα από ιντιάνα 5 γρόσια, 2 με μαντζουράνα 100
γρόσια, 1 πιπλέ (γυλέκο) ασημοκεντημένο 70 γρόσια,
ατιμάνια (Σαλβάρια) ιντιάνα 35 γρόσια, 1 τιμάν 80 γρόσια,
1 ντλαμά ιντιάνα 35 γρόσια, ένα από φανέλλα 75 γρόσια, 2
ποδιές μαντζουράνα 220 γρόσια, 1 σάκο με γούνα 200
γρόσια, 1 φλοκοτή (προσόψιο), ένα ζειγάρι παπούτσια, 5
μαντήλια, 3 ζειγάρια τσουρέπια (χάλτσες), 2 ζώνες
χρυσοκεντημένες 100 γρόσια, μια κασέλα (μπαούλο) 100
γρόσια, ένα σόλι (χαλί) δώρον και την ευλογία του Θεού.
Εν όλω η προίκα ανέρχεται σε 1930 γρόσια σε νόμισμα της
του υψηλότητας βασιλέα μας Σουλτάνου Αβδούλ Αζίζ».

Έπονται οι υπογραφές των μαρτύρων:

Ματαθία Μωσέ Δαβίδ καθικός Σεφαραδί, Σαμουέλ Ισάκ

Επακολουθεί δήλωση του γαμβρού, ενώπιον μαρτύρων
ότι βοήζει την σύζυγον «κῆπον κλειδωμένον, πηγάδι
εσφραγισμένο» όπως όλες οι κόρες των Ισραηλιτών, οι
χωερσώ και οι ηθικές. Να δώσει ο Θεός σπέρμα και να
ζήσουν πολλά χρόνια και στις ημέρες τους και στις ημέρες
μας να έλθει ο ελευθερωτής να μας λυτρώσει Αμήν. Τούτο
βεβαιώθηκε ως έγγυρο και ασφαλές. Οι μάρτυρες:
Ματαθία Μωσέ Δαβίδ, Γεούδα Μωσέ.

Την επομένη του γάμου και εφόσον, επισφραγισθεί οι
πλησιέστεροι συγγενείς (συνήθως γυναίκες) το
διεπίστωσαν, καλούσαν τους συγγενείς να γιορτάσουν το
κόψιμο της μπακλαής (Μπακλαβά) και ο γαμβρός και οι
μάρτυρες υπέγραψαν.

(Τούτο για να μη δώσουν στο γαμπρό το δικαίωμα να
ζητήσει διαζύγιο παρθενίας. Σε μερικούς γάμους
αργοπορούσε, το κόψιμο του μπακλαβά, έως ότου,
επισφραγισθεί ο γάμος).

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ
ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Υπεύθυνος σύμφωνα με το Νόμο:

Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΝΙΣΗΜ ΜΑΪΣ
Συνεμελή 2 • 104 39 ΑΘΗΝΑ

Διανέμεται δωρεάν

Τα αποκαλυπτήρια
του Μνημείου
από τον δημαρχούντα
αντιδήμαρχο κ. Ν. Μπαλλή

Ο Εβραϊσμός της Ελλάδος

τίμησε τη μνήμη των Εβραίων της Καστοριάς

Την Κυριακή 13 Οκτωβρίου 1996 έγινε στην Καστοριά τελετή των αποκαλυπτηρίων του Μνημείου Θυμάτων Ολοκαυτώματος, με τη συνεργασία του Δήμου Καστοριαίων. Το Μνημείο ανηγέρθη στην οδό 15ης Μεραρχίας, τόπο που αποτέλεσε την αρχή του τέλους των Εβραίων της Καστοριάς. Εκεί, οι Ναζί, στις 24 Μαρτίου 1944, συγκέντρωσαν τον εβραϊκό πληθυσμό πριν από την εκτόπισή του στα στρατόπεδα εξοντώσεως. Εκεί, ο Εβραϊσμός της Ελλάδος, 52 χρόνια μετά, τοποθέτησε το Μνημείο του Ολοκαυτώματος ώστε το μήνυμα των αδικοχημένων Εβραίων της Καστοριάς να μείνει άσβεστο στην Ανθρωπότητα: «Ποτέ πια».

Το Μνημείο Θυμάτων Ολοκαυτώματος

Η τελετή ξεκίνησε με επιμνημόσυνη δέηση στη μνήμη των θυμάτων του Ολοκαυτώματος από τον θρησκευτικό λειτουργό της Ισραηλτικής Κοινότητας Βόλου κ. Μωρίς Φρανσές. Ακολούθησε ο χαιρετισμός του δημαρχούντος αντιδημάρχου κ. Νίκου Μπαλλή και στη συνέχεια οι ομιλίες της κας Μιρέντας Ναχμία, προέδρου της Ένωσης Ομήρων Ισραηλίων Ελλάδος, η οποία κατέγεται από την Καστοριά, τον γεν. γραμματέα του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου Ελλάδος κ. Μ. Κωνσταντίνη, του Νομάρχη Καστοριάς κ. Γεω. Καπαχτή, του πρέσβη του Ισραήλ (ομιλία την οποία ανέγνωσε η κα Στ. Μπορμπόλη), και τέλος του υπουργού Μακεδονίας-Θράκης κ. Φίλιππου Πετσάλη. Ο κ. υπουργός, που ήρθε από τη Θεσσαλονίκη στη γενέτειρά του Καστοριά, μίλησε για τη σημασία της ανέγερσης Μνημείων, για το μήνυμα που ο Εβραϊσμός της χώρας και η γενιά του Ολοκαυτώματος οφείλουν να μεταδώ-

σουν στη νέα γενιά, ενώ με ιδιαίτερη συγκίνηση αναφέρθηκε στον εκτοπισμό των Εβραίων της πόλης, αλλά και στην τραγική εμπειρία της κας Μπ. Ναχμίας και στο βιβλίο της.

Για να τιμήσουν το γεγονός, 350 Εβραίοι απ' όλες τις Ισραηλτικές Κοινότητες της Ελλάδος, αλλά και Εβραίοι Καστοριείς που ζουν στο εξωτερικό, ταξίδεψαν στην Καστοριά προκειμένου να παρευθύνουν στα αποκαλυπτήρια του Μνημείου. Προς τιμήν των εκπροσώπων του Ελληνικού Εβραϊσμού, το απόγευμα του Σαββάτου 12.10.96, ο Δήμος Καστοριάς οργάνωσε εκδήλωση στο Πνευματικό Κέντρο.

Την αποκαλύψη του Μνημείου έκανε ο δημαρχούν αντιδήμαρχος κ. Ν. Μπαλλής και ακολούθησε καταθέση στεφάνων από τον υπουργό Μακεδονίας-Θράκης, το Νομάρχη Καστοριάς, τον αντιδήμαρχο, εκ μέρους του πρέσβη του Ισραήλ, τον πρέσβη του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου Ελλάδος κ. Ν. Μαΐς, το Δήμαρχο του Αργυρού Ορειστικού ιατρού κ. Ζαχα, τον κ. Λεωνίδα Γκουγκουλιόπουλο από την

Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας στο Άουσβιτς

Στις 23 Οκτωβρίου 1996 ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας κ. Κων. Στεφανόπουλος, επισκέφθηκε το Άουσβιτς. Ο κ. Στεφανόπουλος ξεναγήθηκε στις αίθουσες με τα όργανα των βασανιστών, στους φούρνους, αλλά και τον τοίχο των εκτελέσεων. Εκεί, φανερά συγκινημένος, κατέθεσε ένα δάφνινο στεφάνι ως ελάχιστη απόδειξη της ευγνωμοσύνης του ελληνικού λαού.

Στο βιβλίο των επισκεπτών έγραψε:

«Ένας φρικτός τόπος. Ένας τόπος ψυχικού και σωματικού βασανισμού. Τόπος εξαθλίωσης και θανάτου. Τόπος μαρτυρίου, τόπος ιερός. Αιώνια κατάρα και καταδίκη των ενόχων, αιώνια η μνήμη των αθώων θυμάτων. Υποκλινόμεθα με κατάνυξη, μπροστά στις σκιές των όσων βασανίστηκαν και πέθαναν σ' αυτόν τον χώρο».

Στο Άουσβιτς. «Τόσοι πολλοί άνθρωποι, έκαναν τόσα πολλά και φρικτά εγκλήματα» δήλωσε κατά την επίσκεψή του στο στρατόπεδο συγκέντρωσης ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας κ. Κωστής Στεφανόπουλος.

Από αριστερά: ο αντιδήμαρχος κ. Ν. Μπαλλής, ο πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. κ. Ν. Μαΐς, ο υπουργός Μακεδονίας-Θράκης κ. Φ. Πετσάλνικος, ο νομάρχης Καστοριάς κ. Γεωρ. Καπαχτσής.

Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης, τον κ. Μπένυ Ελιάς εκ μέρους των Ισραηλιτών Καστοριαιών του εξωτερικού, ο οποίος είναι γιος του τελευταίου προέδρου της Εβραϊκής Κοινότητας Καστοριάς Καλέφ-Ελιάου και σήμερα ζει στις ΗΠΑ, καθώς και τους κ.κ. Καρολίνα Καμική και Μίνω Μορδοχάι εκ μέρους του Συλλόγου Απογόνων Θυμάτων Ολοκαυτώματος.

Τηρήθηκε ενός λεπτού σιγή στη μνήμη των θυμάτων και ακολούθησε η ανάκρουση του εθνικού ύμνου από τη μπάντα του Δήμου.

Το μαρμάρινο μνημείο, το οποίο φιλοτέχνησε ο γλύπτης κ. Γιώργος Χουλιαράς, έχει την επιγραφή «Στη θέση αυτή, στις 24 Μαρτίου 1944, οι Ναζί συγκέντρωσαν τους 1000 Εβραίους της Καστοριάς. Τους μετέφεραν στα χρεματόρια θανάτου του Άουσβιτς (Πολωνία). Επέστρεψαν μόνο 35 επιζήσαντες». Και δίπλα από το Μνημείο, με χρυσά γράμματα, σε μια πλακέτα, αναγράφονται τα λόγια της Ρεγγίνας Κοέν η οποία δεν γύρισε ποτέ πίσω. Για την ιστορία της επιγραφής αυτής, διαβάζουμε από το βιβλίο της Μέρου Ναχμία «Κραγή για το αύριο» (σελ. 47): «... Σ' αυτές τις φρικτές στιγμές η πρώτη μου εξαδέλφη, Ρεγγίνα Κοέν έγραφε στον τοίχο του Γκέττο μας ένα μήνυμα στη συμβαθιότητά της Τασίτσα Βαλαλά (αυτή καθόταν στο διπλανό σπίτι κι οι Βαλαλά ήσαν κάτοχοι του κτιρίου του Γκέττο τότε που το 'χαν επιτάξει οι Γερμανοί). Κι έλεγε το μήνυμά τα εξής: «Τασίτσα μου, όταν διαβάσεις αυτά τα λόγια, δε θα υπάρχουν πια στη ζωή. Θα μ' έχει φάει η ξενιτιά. Χίσε για μένα ένα δάκρυ. Αν ζω ή αν πεθάνω».

Αυτό μου το διηγήθηκε η Τασίτσα η ίδια, τώρα πρόσφατα. Η Τασίτσα το 'χει μάθει πλέον απ' έξω το μήνυμά της Ρεγγίνας, κι απ' ό,τι μου είπε η ίδια, δεν άφηνε επί χρόνια τη μύνα της να βάλει τον τοίχο απτόν, για να τον βλέπει και να θυμάται τη Ρεγγίνα, που δεν επέστρεψε ποτέ πια...».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

70 χρόνια από την ίδρυσή του

Από ένα ανέκδοτο κείμενο του ΓΙΩΡΓΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ

Εβδομήντα χρόνια από την ίδρυση και ενενήντα χρόνια από τη λειτουργία του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης έκλεισαν το 1996. Στο περιοδικό «Πνευματική Ζωή» (τεύχος Νοέμβριο-Δεκέμβριο 1996) δημοσιεύτηκε ένα ανέκδοτο κείμενο του λογοτέχνη της Θεσσαλονίκης, του αείμνηστου Γιώργου Ιωάννου, από το οποίο αναδημοσιεύουμε μερικά αποσπάσματα:

Η ίδρυση του Πανεπιστημίου στη Θεσσαλονίκη το 1926 δεν ήταν υποθεση, που μπορούσε να ενδιαφέρει ζωηρά εκείνη τη στιγμή, τους πολυάριθμους πρόσφυγες. Στοιβαγμένοι ακόμα οι πιο πολλοί σε σχολεία, εκκλησίες ή και σε παραπήγματα έκαμαν αγώνα για κανένα σπιτάκι του εποικισμού ή ανταλλάξιμο. Καλά-καλά δεν είχαν τόπο για να πληθούν και να μαγειρέψουν, όχι για να βάλουν τα παιδιά τους να διαβάσουν και να γράψουν. Μα και οι επιφυλακτικοί Μακεδόνες της υπαίθρου δεν ήταν σε καλύτερη μοίρα. Μένουν οι εντόπιοι Θεσσαλονικείς, οι ονομαστοί «μπαγιάτηδες» και οι Εβραίοι. Οι πρώτοι ανταποκρίθηκαν κάτω. Τους δεύτερους τους ενδιέφεραν μόνο τα ξένα σχολεία και το εμπόριο.

Ήταν άλλωστε κι εκείνα τα φοβερά διδακτρα, τα σπάνια και πανάκριβα βιβλία, το πήγαινε-έλα στην άλλη θέση της πόλης. Βέβαια, κοντά στη βίλλα Αλλατίνι, όπου στεγάστηκε το πρώτο Πανεπιστήμιο, τερμάτιζε το τραμ της κάτω γραμμής. Εκεί βρισκόταν το περίφημο Ντεπώ, η αποθήκη δηλαδή των τραμ. Τα εισιτήρια όμως ήταν ακριβά για φοιτητές και η απόσταση μεγάλη. Παρόλα αυτά συγκεντρώθηκαν μερικές δεκάδες - ανάμεσά τους και ο μετέπειτα ιστορικός Απόστολος Βακαλόπουλος - που χώρεσαν άνετα στις αίθουσες της ιστορικής βίλλας όπου οι Νεότουρκοι είχαν φυλακίσει το 1909 το φοβερό και τρομερό σουλτάνο Αβδούλ Χαμίτ, που εκτός των άλλων, είχε και τη συνήθεια να τρέφει κότες μέσα στις αίθουσες.

Στις αίθουσες αυτές λειτουργήσε την πρώτη χρονιά το Πανεπιστήμιο. Απ' τον άλλο χρόνο όμως μεταφέρθηκε στο επί της οδού Εθνικής Αμύνης ωραιότερο κτίριο, όπου στεγάζεται σήμερα μέρος μόνο της Φιλοσοφικής Σχολής.

Με την ειρήνη άρχισε κι η ανοικοδόμηση του νέου Πανεπιστημίου πάνω στο εβραϊκό νεκροταφείο. Η θέση του

παλιού κτιρίου ήταν, θαρρείς, εξεπληττές διαλεγμένες στο κέντρο της πόλης και συγχρόνως σαν τα εβραϊκά μνημεία, μια έκταση τεράστια, που θα σε άνατα να χτιστεί μια μεγάλη επαρχιακή πόλη. Ο δεν ξεθάβουν τους νεκρούς. Αιώνες ατλωνόταν ταφείο τους έξω απ' τα τείχη τα ανατολικά, εκεί ο της Καλαμαριάς, στο Συντριβάνι. Η τεράστια αυτή περιβαλλόταν από έναν όχι ψηλό μαντρότοιχο, μικρό σιλικό τείχος, που ανέβαινε δεξιά ολό τον για τις Σαράντα εκκλησίες, κατηγόρηζε απ' τους Χρδς, του Πετζίση και τη Δόξα κι έζλεινε από κατ Αγία Φωτεινή. Αραία και που υπηρχαν φανοστάτες ζόλαμπες. Οι τάφοι, ύστερα από τόσα χρόνια, λ τίποτε το αποχρονιστικό. Οι ταφόπετρες ήταν ολό με γλυκούς χρωματισμούς. Όταν ήταν ωραίος ο πολύς κόσμος έκαμνε τη βόλτα του εκεί περ. Τη ζευγαράκια μαζευόνταν κυρίως, στο πίσω μέρος το πιστημίου, όπου ήταν κατ ιδιότητα μνημεία. Οι την περιοχή αυτή την έλεγαν «χολέρα». Άλλο είν αυτό να το διαβάζεις, κι άλλο να σου το λένε οι Εβραίοι. Εκεί ήταν θαμμένοι όλοι οι Εβραίοι π πάει από χολέρα το '11 και το '13. Αλλά αυτό π ξέρουν τα αθώα ζευγαράκια; Πάνω στη «Χολερά» τώρα χτισμένη η Νομική Σχολή. Εκεί, πάλι, που βρ Φυσιολογική και η Ιατρική, με το πλακόστρω αυλίο, ήταν το γηπέδο του «Ηρακλή». Από την κατ κολλητό κι αυτό, βρισκόταν το γηπέδο του ΠΑΟΚ. στήκε η Θεολογική Σχολή. Σπάνια αντίθεση. Δις δηλαδή, από δω κι οι εκεί, σαν φτερούγες, στη Πανεπιστήμιο και πίσω απ' όλα αυτά η απεραινή η λη. Όταν είχε ποδόσφαιρο, πετούσαμε απ' τις φουσανία. Τελικά όμως το Πανεπιστήμιο ατλώθη έσβησε όλα.

Αλλά προτού αρχίσει να χτίζεται η Πανεπιστήμ στην άλλη άκρη του νεκροταφείου θεμελιώθηκε το μέιο ΑΧΕΠΑ. Ήμουν ανάμεσα στους φοιτητές, οτε κάτω νερόνεια ανακήρυξη του προέδρου της ελρικανικής αυτής οργάνωσης σε επίτιμο διδάκτ Φιλοσοφικής. Όταν διαβάστηκε το ψήφισμα, μ' ε «Έδοξε τη των φιλοσόφων Σχολή...» φρεξάμε. Ωο ήταν οι δημοτικιστές δάσκαλοί μας. Τώρα, ακούω τα έγγραφα θα τα συντάσσουν στη δημοτική. Στη δημοτική, σς ευχαριούμε. Πάντως το νοσοκομείο μαζί με το παλιό πανεπιστημιακό κτίριο αποτελ άξονα γύρω απ' τον οποίον διαμορφώθηκε η Πανε ούπολη.

Η επίσκεψη του Ρ. Γκαροντί στην Ελλάδα

Στις 7.11.96 επισκέφθηκε την Αθήνα ο Ροζέ Γκαροντί για να παρουσιάσει το βιβλίο του «Οι θεμελιώδεις μύθοι της ισραηλινής πολιτικής», με το οποίο παρουσιάζει το Ολοκαύτωμα ως μύθο και υποστηρίζει ότι οι δικαστές στη Δίκη της Νυρεμβέργης κακώς κατεδίκασαν την ύπαρξη θαλάμων αερίων στα χιτλερικά στρατόπεδα.

Στο πλευρό του Γκαροντί, ο οποίος στα 80 χρόνια του από βασικό στέλεχος του Κ.Κ. Γαλλίας προσεχώρησε στην Αζρο-δεξιά (στα γαλλικά έντυπα «Krisis και Nationalism et Republique» της οποίας συνεργάζεται) και ασπάστηκε τον Μοκ-μεθανισμό (διαδοχικά πίστευε στον Καθολικισμό και στον Προτεσταντισμό), δεν στάθηκε κανένας στη Γαλλία, μα ούτε σε ολοκλήρη την υφήλιο. (Ούτε οι Νεοναζί καλά-καλά δεν υιοθέτησαν τα μυθεύματά του γιατί γνώριζαν ότι δεν αντέχουν στη βάσανο της απλής λογικής). Στάθηκε μόνον ένας στη Γαλλία, ο επίσης γηραιός αββάς Πέτρος, η θρησκευτική μορφή που είχε συλλογιστεί τη γαλλική κοινωνία στη δεκαετία του '50 για τη μέριμνά του για τους αστέγους. Μετά την κατακραυγή, όμως, που σημειώθηκε στη Γαλλία κατά τον Γκαροντί και την ευθεία αποδοκιμασία του κατά τα άλλα σεβαστού αββά Πέτρου, ο τελευταίος απομονώθηκε κι αποσύρθηκε από τα κοινά δηλώνοντας: «Στάθηκα στο πλευρό του Γκαροντί όχι για τις απόψεις του αλλά γιατί είναι παλιός φίλος! Προσωπικά μου είναι ανυπόφορο να ζήσω με την ιδέα ότι με θεωρούν αντισημίτη. Θεωρώ ότι το Ολοκαύτωμα δεν ήταν και δεν θα είναι ποτέ θέμα του παρελθόντος».

Σχετικά επίσης, στις 29.4.96 το Γαλλικό Συμβούλιο Χριστιανών Επισκόπων δημοσίευσε μια κατηγορηματική άρνηση και απόρριψη των απόψεων του Αββά Πέτρου και ως αποτέλεσμα και αυτών του Γκαροντί, δηλώνοντας ότι «Η γενοκτονία των Εβραίων και οι θάλαμοι αερίων αποτελούν αποδεδειγμένα γεγονότα».

Η επίσκεψη του Γκαροντί στην Ελλάδα συνοδεύθηκε από γενική κατακραυγή του ελληνικού Τύπου (Απογευματινή: «Ντροπή σας κ. Γκαροντί», Ελευθερος Τύπος: «Υπερασπιστές του Χίτλερ», Εξουσία: «Πολύ κακό για το τίποτα»,

ενώ ο συντάκτης της Αυγής κατέληξε με τα λόγια: «Μια πραγματικά θλιβερή κατάληξη για τον άνθρωπο, που μέσα από τα αριστερά του κείμενα κάποιος είχαν την πρώτη τους επαφή με τις κομμουνιστικές ιδέες...».

Οι πνευματικοί άνθρωποι της Ελλάδος κατεδίκασαν το ψευδολόγο βιβλίο του Γκαροντί με τις παρακάτω δηλώσεις:

• «Οι απόψεις του Roger Garaudy δεν είναι καινούργιες. Απνηχούν το βαθύ ρεύμα αντισημιτισμού που υπάρχει από τον περασμένο αιώνα στη Γαλλία. Το εξωφρενικό με την περίπτωση του εν λόγω κυρίου, που είχε ταλαιπωρηθεί και τα νιάτα μας ως θεωρητικός ανανεωτής του μαρξισμού, μας είχε συγχύσει και στην ωριμότητά μας ως θεωρητικός του κλασσικού χορού (μπαλέτο), είναι ότι τώρα ξεπερνά, με το βιβλίο του αυτό, τα όρια της αντοχής μας. Ελπίζω να μη δημιουργηθεί θόρυβος γύρω από το βιβλίο του, γιατί κάτι τέτοιο, θα αποβεί προς όφελός του. Ελπίζω το βιβλίο να βουλιάξει στην αφάνεια εκεί που είναι και η πραγματική του θέση».

Βασίλης Βασιλικός

• «Ματαιοπονεί όποιος αμφισβητεί το Ολοκαύτωμα, γεγονός που το είδαμε με τα μάτια μας χιλιάδες άνθρωποι. Και διαψεύδεται ακόμη κι από τους ίδιους εκείνους που το σκέφθηκαν και το προ-γραμμάτισαν, που και το ομολόγησαν και ήταν και υπερήφανοι γι' αυτό. Το Ολοκαύτωμα έγινε, δυστυχώς. Είναι το μεγαλύτερο έγκλημα στην παγκόσμια ιστορία και όποιος το αρνείται απλώς επιχειρεί να συλλαβίσει το μεγαλύτερο ψεύδος που ελπώθηκε ποτέ. Το ότι και ο Γκαροντί συμμετέχει σ' αυτήν την ενοχληστρομένη από κάποιους παραμορφώση της ιστορίας δεν δηλώνει τίποτα περισσότερο από το ξεπεσμό του ίδιου του Γκαροντί!»

Ιάκωβος Καμπανέλλης

• «Αυτό που μου κάνει εντύπωση σ' αυτή την αποτροπιαστική ιστορία είναι ότι είμαι σίγουρος ότι ο κύριος Garaudy γνωρίζει την αλήθεια. Τί η ποιόν εξιτηρεται με αυτά τα απαίσια ψέματα το γνωρίζει καλύτερα ο ίδιος. Επέλεξε να προδώσει την αλήθεια και τον εαυτό του. Επέλεξε να ζει στη ντροπή».

Jules Dassin

• «Είναι γνωστή η τακτική των αργων των Ολοκαυτώματος οι οποίοι για να παρουσιάζουν τα ψεύδη τους ως δήθεν τεκμηριωμένα παραπέμπουν ο ένας στον άλλο ώστε να δημιουργούν βιβλιογραφία. Όταν οι ίδιοι οι Γερμανοί ομολογούν και ντρέπονται για το Ολοκαύτωμα χρειάζεται να αναρωτηθεί κανείς ποιές σχολιότητες εξιτηρεται και ποιά αξία μπορεί να έχει ύστερα από 50 χρόνια, η αμφισβήτησή του από τον Γκαροντί».

Χάρκελ Φιλιάσερ

• «Ο Ρ. Γκαροντί αμφισβητώντας τη μαζική εξόντωση των Εβραίων στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου από τους Ναζίδες, δείχνει σε τί χαμηλό επίπεδο σκέψης και πολιτικής στάσης έχει ξεπέσει».

Αποτελεί ένα θλιβερό παράδειγμα του μεταμοντέρνου σχετικισμού. Η ιστορική γνώση για τη Shoah, το Ολοκαύτωμα των Εβραίων, είναι σήμερα παγκοσμίως παραδεκτή από όλους τους σοβαρούς κριτικούς, ιστορικούς και δημοσιογράφους των δημοκρατικών χωρών, όπου δεν κυριαρχεί ο εθνικισμός και ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός. Η κριτική στάση των επιστημόνων και της κοινής γνώμης αποτελεί σήμερα καθολικής σημασίας κατάκτηση του ανθρώπινου πνεύματος.

Η αμφισβήτησή της αποτέλεσε και αποτελεί πάντα έναν από τους στόχους των ανορθολογικά και σκοταδιστικά σκεπτόμενων. Ο Ρ. Γκαροντί δεν υπήρξε ποτέ κριτικός, διανοούμενος και δημοκράτης. Παλαιότερα ως Σταλινικός ατέρριπτε εξ' ίσου την κριτική σκέψη όπως και τώρα που έχει περάσει στον ισλαμικό σκοταδισμό και τον αντισημιτισμό».

Θάνος Λιποβάτς

Η εκκλησιαστική σχολή του Ζαγοριού

ΣΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ «ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ», της Τετάρτης 6 Οκτωβρίου 1893 (Έτος ΙΓ', Αριθμός 4195), δημοσιεύονται πληροφορίες για την Εκκλησιαστική Σχολή Ζαγοριού (Νέον πρόγραμμα μαθημάτων, εισιτήριοι εξετάσεις, στρατολογικός νόμος σπουδαστών κ.λπ.). Η Σχολή αυτή είχε «ως αποκλειστικόν σκοπόν την αναγκαίαν επιστημονικὴν εκπαιδεύσιν καθ' όλους τους κλάδους της θεολογίας εις τους μέλλοντας να περιβληθῶσι το ιερὸν σχῆμα της ιερωσύνης». Στο δημοσίευμα της «Ακροπόλεως» αναφέρονται και τα παρακάτω για την **διδασκαλία της Εβραϊκής γλώσσας:**
«*Η διδασκαλία της*

εβραϊκής γλώσσας ως ενός των πρωτευνόντων μαθημάτων από της πρώτης της σχολής τάξεως υπαγορεύεται ἤδη υπό της κατηγορηματικῆς της διαθήκης διατάξεως, (εἰδ.φ. Θ' ἀρθρ. 76). Επειδὴ δε ἡ ερμηνεία της Παλαιᾶς Διαθήκης θα γίνεται ἐπὶ του εβραϊκοῦ πρωτοτύπου ἐν ἀντιπαράθεσιν πρὸς την μετάφρασιν των Ὁ' και την Βουλγάταν και θα διαρκῇ ἐπὶ τέσσαρα σχεδόν ἔτη, ἐπρεπεν ἡ διδασκαλία της εβραϊκῆς ἐξ ἀνάγκης να καθιερωθῇ ἀπὸ της πρώτης τάξεως. Τούτο βεβαίως θα συντελέσῃ σὺν τοῖς ἄλλοις και εἰς την ἀπόκρουσιν ἐνθὺς ἐν ἀρχῇ ἐκ της σχολῆς παντός μαθητοῦ, καταταττομένου εἰς αὐτήν με την πρόθεσιν ν' ἀσέβησῃ εἰς την ιερὰν θέλησιν του ιδρυτοῦ αὐτῆς και ναποδυνθῇ εἴτα εἰς ἄλλο στάδιον».

Εβραίοι στη Σφαγή του Κομμένου Άρτας

ΣΤΙΣ 16 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1944 οι Γερμανοί κατέστρεψαν και λεηλάτησαν το χωριό Κομμένο της Άρτας. Σύμφωνα με τα στοιχεία που περιέχονται στο βιβλίο του Στ. Β. Παπλά, «Η Σφαγή του

Κομμένου» (Αθήνα, 1976) μεταξύ των σφαγιασθέντων 317 κατοίκων περιλαμβάνονται και οι Ισραηλίτες: Ιερεμίας Ζακίνος (ετών 42), Ευτυχία Ζακίνου (ετών 37) και Καίτη Ζακίνου (ετών 5).

Εκδόσεις

* Πάουλ Τσέλαν:
**Του κανενός
το Ρόδο**
(Εκδόσεις Αγρα)

Είναι πασίγνωστο αυτό που είχε γράψει ο Αντόρνο το 1955: «Μετά το Αουσβιτς δεν είναι δυνατόν να γραφτούν ποιήματα».

Αυτή η εκτίμηση του χορφαίου στοχαστή της Σχολής της Φρανκφούρτης (αν και ανασκευάστηκε από τον ίδιο μια δεκαετία αργότερα) αποτυπώνει το αδιέξοδο της σύγχρονης συνείδησης απέναντι στο Ολοκαύτωμα.

Ωστόσο, ένας ομόφυλος του Αντόρνο, ο Πάουλ Τσέλαν, απέδειξε έμπρακτα, γράφοντας ποιήματα δηλαδή, το αντίθετο. Οτι με άλλα λόγια την απόλυτη φρίκη της Ιστορίας μόνο η τέχνη μπορεί να την εξορκίσει.

Ο Π. Τσέλαν γεννήθηκε στο Τσερνόβιτς το 1920. Μια πολυεθνική περιοχή στα όρια της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης που διεκδικήθηκε από πολλούς γειτόνους.

Μια μικρή βαβέλ, στην οποία, όπως χαρακτηριστικά έλεγε ο ίδιος, «κάποτε υπήρχαν άνθρωποι και βιβλία».

Εβραίος και από τα δυο οικογενειακά δέντρα, με μητρική γλώσσα τα γερμανικά ως γημνασιώπαις, ο Τσέλαν διδάσκει τα ρομάνικα. Εξ αιτών οντίγων μαθαίνει γαλλικά και αγγλικά, κάτι που στα χρόνια των σπουδών του στη Γαλλία τον στρέφουν στη μεταφραστική μαθητεία. Μεταφράζει: Μπλόκ, Ρεμπό, Σαρ, Μαντέλαμ (στον οποίο αργότερα θα αφιερώσει και την ποιητική συλλογή που θα παρουσιάσουμε), Βαλερί, Γκοένιν, Μισό, Σαίξπηρ, Ουγκαρέτι κ.ά. Χάνει και τους δυο γονείς του σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Ουκρανία: τον πατέρα του από τις κακουχίες, τη μητέρα του με μια σφαίρα στον αυτί. Αλλά και ο ίδιος εκτοπίζεται σε στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας, από το

οποίο γλιτώνει το 1944.

Η αλυσίδα όμως των διώξεων δεν σταματάει εδώ. Καθώς στην πατρίδα του τη σκυτάλη των ναζιστών την παίρνουν οι σταλινικοί. Αναζητώντας λοιπόν μια αξιοπρεπέστερη ζωή, ο ποιητής καταφεύγει στη Βιέννη το 1947, για να εγκατασταθεί τον αμέσως επόμενο χρόνο στο Παρίσι (όπου και αυτοκτονεί πέφτοντας στα νερά του Σηκουάνα).

Ήδη ο ψυχισμός του έχει στιγματιστεί αφενός από την πολυγλωσσία (που στο βάθος υποκρύπτει μιαν αμετάκλητη γλωσσική ανεσιτότητα) και αφετέρου από τις ζωφερές μνήμες της «τελικής λύσης».

Δεν είναι τυχαίο φρονικά που όλη η ποιητική διαδρομή του (που καλύπτει το διάστημα 1948-1979) στοιχειώνεται από τα φαντάσματα που βίωσε τη δεκαετία του '40. Φαντάσματα που σε υφολογικό επίπεδο αποτυπώνεται από μια μη-γλώσσα.

Καθώς ο Τσέλαν έγραφε στη γλώσσα των διωκτών του. Γι' αυτό την εξάρθρωσε και ακρωτηρίασε σε τέτοιο βαθμό την επικοινωνιακή λειτουργία της. Γιατί υπήρξε «μάστιγος»: δηλαδή «επιβιώσας» και ταυτόχρονα το υποκείμενο που κανείς γι' αυτόν δεν μπορεί να προσκομίσει «μαρτυρία», όπως καίρια υπογράμμισε ο Ζακ Ντεριντά στην ομιλία του, πρόσφατα, στο Γαλλικό Ινστιτούτο.

Η συλλογή «Του

κανενός το ρόδο. Die Niemandrose» (Μετάφραση: Χρήστος Γ. Λάζος, εκδόσεις «Άγρα») έχει απομακρυνθεί τόσο από τους υπερεκλεκτικισμούς απόηχους, όσο και από τους κώδικες των Γερμανών μεταρομαντικών ποιητών, αποζητώντας τον υψηλότερο δείκτη δραματικής μυχλιότητας

* Judith Lewis Herman: **Βία - επακόλουθα - Ψυχικά τραύματα - Θεραπεία** (Εκδόσεις Θετίλη, Αθήνα 1996)

Στο βιβλίο αυτό της καθηγήτριας του Χάρβαρντ Judith Lewis Herman εξετάζονται οι μορφές βίας που υφίστανται άνθρωποι κάθε ηλικίας. Βία υπάρχει παντού: στον πόλεμο, στο δρόμο, στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως. Υπάρχει και στις μικρές, αθέατες φρυακές χωρίς συρματόπλεγμα, που δημιουργούν τύραννοι μέσα στο σπίτι τους.

Συνέπειες της βίας είναι τα ψυχικά τραύματα.

Το βιβλίο αποτελεί καρπό μακροχρόνιων ερευνών. Μέσα από αυτές τις έρευνες διαπιστώθηκε ότι τα συμπτώματα από τα ψυχικά τραύματα που υπέστησαν οι επιζώντες από τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως του Ολοκαυτώματος και οι βετεράνοι πολεμιστές του

μέσα από μια απογυμνωμένη γραφή.

Ένας κόσμος καθημαγμένος από την ενοχή και την εγκατάλειψη, αυτό είναι το πολιτικό σύμπαν που συναντάμε στην παρούσα συλλογή. Εικόνες μεταεσχολογικές και ένα φρόνημα ποιητικό, που μας λέει σε όλους τους τόνους ότι εμπειρία είναι αυτό ακριβώς που

δεν μεταδίδεται στον άλλο.

Η εργασία του Χρήστου Λάζου αξίζει ειδικής μνείας. Ο μεταφραστής συνένωσε τη νηφαλιότητα του μελετητή με το πάθος του εραστή της λογοτεχνίας. Κατατοπιστική εισαγωγή και ανάγλυφη μετάφραση.

Μισέλ Φάις
Ελευθέρος Τύπος 9.9.96

Βιετνάμ έχουν ομοιότητα με εκείνα των κακοποιημένων γυναικών, των κακοποιημένων παιδιών.

Οι αναλύσεις και τα συμπεράσματα της συγγραφέως αποτελούν πρόκληση για τις μέχρι σήμερα καθιερωμένες αντιλήψεις. Με τον όρο «μετατραυματικό στρες» δίνεται όνομα σε συμπτώματα που ανέκαθεν βασάνιζαν χιλιάδες άτομα, άνδρες και γυναίκες.

Συμπτώματα όπως η βουλιμία, η χρόνια υπερδιέγερση, η σεξουαλική δυσλειτουργία και η αίσθηση αποξένωσης, έκαναν πολλούς ανθρώπους να νιώθουν «διαφορετικοί» από το περιβάλλον τους. Και όμως, για πολλούς, η ρίζα της δυσκολίας βρίσκεται σε ψυχικά τραύματα που τα έχουν σβύσει από τη μνήμη τους αλλά όμως αυτά εξακολουθούν να εκδηλώνονται με σωματικά συμπτώματα μετά από πολλά χρόνια.

Η συγγραφέας επιχειρεί

μια βαθύτερη κατανόηση της ψυχολογίας ανδρών και γυναικών και προτείνει ένα νέο πλαίσιο θεραπείας για το ψυχικό τραύμα. Τονίζει πόσο αρνητική επίδραση έχει το να αποδίδονται τα εγκλήματα του θύτη στο χαρακτήρα των θυμάτων. Τονίζει την ανάγκη να χαρακτηρίζονται οι βιασμοί ως «έγκλημα» και όχι ως «σεξουαλική πράξη». Τονίζει την ανάγκη να ειπωθεί φανερά όλη η αλήθεια για τη βία, να μην υπάρχει πλέον ο πέπλος της μυστικότητας.

Το βιβλίο, το οποίο κυκλοφορεί στα ελληνικά σε μετάφραση Είης Νάντσου, είναι λεπτομερώς τεκμηριωμένο, χρησιμοποιεί την κλασική βιβλιογραφία καθώς και αυτοσπάσματα από αναφορές των ίδιων των θυμάτων, από ημερολόγια φυλάκισης, από αναφορές επιζώντων του Ολοκαυτώματος. Αποτελεί δυνατό και πρωτότυπο έργο, μια επανάσταση για τον μέχρι σήμερα καθιερωμένο τρόπο σκέψης.

ENGLISH SUMMARY

OF THE CONTENTS OF ISSUE No 146

November · December 1996

- ✓ In the main article, Mr Emilianos, Metropolitite of Kos in the Dodecanese, discusses the «inhumanity and barbarism of Nazi Germany, which led thousands of our innocent Jewish brothers to the most horrific death and destruction, during the **Holocaust**».
- ✓ Professor Z. Tsirpanlis writes about the **Jews of Rhodes** during the period of the Knights, when the Jews were the most numerous among the foreign ethnicities of Rhodes, especially in the city its self.
- ✓ Professor D. Varonos relates his memories of the German Occupation and the salvation of certain **Jews of Athens**, among whom the president of the Central Board of Jewish Communities in Greece Joseph Lovinger, of blessed memory.
- ✓ The history of a **Jewish area of Thessaloniki**, known as Kazina de Malta is presented by Mr. E. Hekimoglou M.D.
- ✓ Mr. Brendan Gill, american author, presents the **Holocaust Memorial Museum in Washington**.
- ✓ A ketubah (marriage contract) of the **Jews of Ioannina** in northern Greece, of the year 1866, reveals social facts of those times.
- ✓ The unveiling of the **Monument for the Holocaust Victims**, which took place in the Municipality of Kastoria (Macedonia), on October 13, 1996, is described in this story on the day's events.
In the 24th of March, 1944, the Nazis gathered together 1000 Jews of Kastoria and deported them to Auschwitz. Only 35 returned alive.
- ✓ The President of the Hellenic Republic Mr. K. Stefanopoulos, visited in October 1996 the concentration camp of **Auschwitz**. This is what he wrote in the visitor's book: «A horrific place. A place of spiritual and physical torment. A place of misery and death. A place of martyrdom, a holy place. An eternal curse and condemnation of the perpetrators, an eternal memorial of the innocent victims. We devoutly bend our knee before the ghosts of those who were tortured and put to death in this place».
- ✓ **Book reviews** are the last item in this issue.

Στην οδό Όθωνος 8,
θα μπορούσατε να θαυμάσετε
τη συλλογή Γαϊτή,
ενώ περιμένετε στην ουρά...
αλλά στη EUROBANK
δεν υπάρχουν ουρές.

Γιατί εδώ, η ταχύτατη εξυ-

πηρέτηση των πελατών και η εργονομία του

χώρου δεν επιτρέπουν τη δημιουργία συνωστισμού.

Και βέβαια αυτό δεν είναι το μοναδικό πλεονέκτημα
του καταστήματος της Eurobank στην οδό Όθωνος 8,
στην πλατεία Συντάγματος.

Αν δεν προσέφερε τις πιο πρωτοποριακές και
αποδοτικές τραπεζικές υπηρεσίες, θα μπορούσε να
είναι ένα μικρό μουσείο σύγχρονης τέχνης.

Γιατί τους χώρους του κοσμεί μια αυθεντική
έκθεση έργων του Γιάννη Γαϊτή. Αλλωστε η διάδοση
της τέχνης και η σύνδεσή της με την καθημερινή ζωή
είναι ένας από τους σημαντικότερους πολιτιστικούς
στόχους κάθε εξελιγμένης κοινωνίας. Είναι ο στόχος
μιας Τράπεζας Αξιών, της Eurobank.

EUROBANK
ΕΥΡΩΠΕΝΔΥΤΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

Τράπεζα Αξιών

ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΑΘΗΝΩΝ: ΟΘΩΝΟΣ 8, 105 57 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 3237000, FAX: 3222095